

مکتبہ الرضیۃ السیدہ

مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری:
نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف و برگ‌های
جداشده از آن در موزه متروپولیتن

مرتضی کریمی‌نیا

چکیده

مصحف قرآنی شماره ۴۴ در «الخزانة الغرویة»، کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف اشرف، با کتابت محمد زنجانی در ۵۳۱ ق، یکی از شاهکارهای کتابت منظم قرآنی به خط کوفی است که هشت برگ از آغاز و انتهای آن، حاوی انجامه و برگ‌های مذهب نسخه جدا شده است. این برگ‌ها احتمالاً در دهه ۱۹۹۰ در زمان صدام حسین از کتابخانه خارج، و از سال ۱۹۹۶ در موزه هنر متروپولیتن (نیویورک) نگهداری می‌شوند. برخی از ویژگی‌های مهم و اساسی در کتابت این نسخه چنین است: کتابت نسخه به خط کوفی نسخ (کوفی سبک جدید یا کوفی مشرقی)، پایان یافتن هر صفحه به انتهای یک آیه، قرار گرفتن هر یک از اجزای سی‌گانه قرآن در هفت برگ، شروع هر جزء از آغاز صفحه و اختتام آن به پایان صفحه، نزدیک بودن قرائت کاتب به قرائت ابوعمر و بصری، عدم تطابق مصحف با نظام‌های هفت گانه عدّ الآی یا آیه‌شماری، نام‌گذاری برخی سوره‌ها به گونه‌ای متفاوت از اسامی رایج، قیاسی بودن املاء یا رسم مصحف، و عدم تطابق آن با رسم الخط عثمانی. از ویژگی‌های هنری این نسخه می‌توان به این موارد اشاره کرد: تذهیب‌های بسیار پیچیده و هندسی، استفاده از قلم زرین در کتابت برخی عبارات و کلمات خاص قرآن، سرسوره‌های بسیار زیبا و هندسی با ترنج و طرح‌های پیچیده اسلیمی، آیه‌نماها به صورت دایره‌های هشت‌پر، نشانه‌تعییر و تخمیس به صورت شمس و نقش مایه‌های بادامی، نشانه‌سُبع و نیم‌سُبع، نشانه‌سجده، آغازهای اجزای سی‌گانه مصحف و تصویرسازی با ستاره‌هشت‌پر و ستاره‌داود که از جمله طرح‌های هندسی رایج در تذهیب اسلامی است. کاتب نسخه، در پایان اثر، قواعد مختلف خود در نگارش این مصحف

را در ۳۳ بند به فارسی و عربی ذکر کرده است. ویژگی‌های کتابت و تذهیب هنرمندانه نسخه نشان می‌دهد که کاتب و مذهب نسخه، استادی صاحب سبک، مبدع و ایده‌پرداز بوده، ذهن ریاضی و معمارگونه داشته، کتابت مصحف را بسیار دقیق و با محاسبات ریاضی انجام داده، و در آرایه‌های تذهیبی، تقریباً از تمام عناصر تزئین هندسی و گیاهی بهره گرفته است. نویسنده در پایان مقاله به چند مصحف مشابه از جهت خط کوفی و از حیث مصحف نویسی مضبوط و قاعده‌مند اشاره کرده است که همگی، صفحات خود را به آیه ختم می‌کنند، و هر جزء قرآن را در تعداد صفحات مشخصی قرار می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: کتابت قرآن، مصحف زنجانی، محمد الزنجانی (سده ۶ق)، رسم الخط قرآن، خط نسخ کوفی، خط کوفی سبک جدید، خط کوفی مشرقی، مکتبه الروضة الحیدریه، الخزانة الغریه، کتابخانه حرم امام علی علیه السلام در نجف، موزه هنر متروپلیتن نیویورک، قرآن نویسی منظم و باقاعده، قرآن نویسی ایرانی.

مقدمه

شواهدی در دست نیست که ایرانیان در نخستین سال‌های ورود اسلام به ایران، چگونه قرآن را کتابت کرده‌اند. کهن‌ترین نسخه‌های قرآنی به خط حجازی/ مایل و کوفی که اکنون به دست ما رسیده است، همگی تباری غیر ایرانی (از حجاز، شامات و مصر) دارند. بر اساس اسناد باقی مانده از سه قرن نخست، می‌توان حدس زد که قرآن‌هایی در میانه قرن سوم در ایران و به ویژه خراسان و اصفهان کتابت شده‌اند.^۱ به سبب تداول و رواج خط کوفی در کتابت قرآن، قرآن‌نویسی ایرانیان در قرون نخست، متأثر از همین خط بوده است. با این همه، نوع خط کوفی رایج در کهن‌ترین قرآن‌های ایرانی، متمایز از کوفی‌های اولیه بوده است. این سبک از خط را با نام‌های مختلفی از جمله کوفی ایرانی، کوفی مشرقی یا شرقی، کوفی شکسته، کوفی سبک جدید، سبک عباسی نوین، کوفی نسخ، و مانند آن خوانده‌اند. با آنکه عنوان «کوفی مشرقی» عنوانی عام است، از بقیه عناوین شناخته‌شده‌تر است، و بر تمام انواع این نوع خط تکامل یافته از کوفی صدق می‌کند، من در مقاله حاضر به نمونه‌ای از کوفی‌های ایرانی متأخر در قرن ششم هجری که تمایل روشنی به نسخ دارند، عنوان «کوفی نسخ» می‌دهم.

کهن‌ترین نمونه‌های مورّخ برجا مانده از قرآن‌نویسی به سبک کوفی ایرانی به اواخر

۱. کهن‌ترین سند در اختیار ما، نسخه‌ای از قرآن در سی پاره مجزا است که پس از کتابت، در منطقه خایقان (نزدیک به مشهد کنونی) اصلاح و اعراب‌گذاری شده است. مصحح متن احمد بن ابی القاسم الخیقانی در سال ۲۹۲ هجری، یادداشت خود را به فارسی در انتهای برخی اجزای آن نوشته است. در این باره بنگرید به کریمی‌نیا، مرتضی، «کهن‌ترین مکتوب تاریخ‌دار فارسی: دست‌نوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، ش ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۹-۲۶.

قرن سوم هجری بازمی‌گردد. قرآن‌های کشواد بن املاس (مورّخ ۳۲۷ ق)، علی بن شاذان (ری، ۳۶۱ ق)، ابن‌سیمجور (مورّخ ۳۸۳ ق)، احمد بن محمد بن یاسین (اصفهان، ۳۸۳ ق)، ابوالقاسم منصور بن محمد بن کثیر (مورّخ ۳۹۳ ق) و حمزة بن محمد بن عیسی العلوی الحسینی (مورّخ ۳۹۶ ق) همگی سبک‌های مختلفی از کوفی ایرانی را در قرن چهارم نمایش می‌دهند. در فاصله قرون پنجم تا هفتم هجری، هزاران قرآن در مناطق مختلف ایران از جمله ماوراء النهر، خراسان، طبرستان، اصفهان، ری، همدان، عراق عجم، و جزآن به انواع خطوط کوفی شرقی، نسخ و ثلث و محقق کتابت شده است و پدیدآورندگان آنها از این طریق، تاریخ بلندی از هنر کتابت قرآنی، تذهیب و کتاب آرایی اسلامی، و حتی ترجمه فارسی قرآن را پدید آورده، و به روشنی بر فرهنگ دیگر سرزمین‌های اسلامی تأثیری عمیق نهاده‌اند. نوشتار حاضر کوششی است در معرفی یکی از مهم‌ترین آثار هنر قرآن نویسی ایرانی که تاکنون مجهول و گمنام مانده است. این اثر تاریخی ۹۰۰ ساله اکنون در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام در نجف اشرف نگهداری می‌شود.

مصحف محمد زنجانی

در جریان بررسی‌های اخیرم درباب مصاحف قرآنی کهن در این سو و آن سوی ایران و جهان، متوجه شدم بخشی از برگ‌های مفقود از نسخه‌ای بسیار ارزشمند در کتابخانه حرم علوی علیه السلام موسوم به مکتبه الروضة الحیدریه در نجف اشرف، اکنون در موزه متروپلیتن نگهداری می‌شود. صدالبته پراکندگی نسخه‌های قرآنی کهن در موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان امری تقریباً عادی است و من امید دارم به تدریج اطلاعاتی را که در این باب گردآوری کرده‌ام، منتشر کنم تا به نسخه‌شناسی مصاحف کهن و ارزشمند قرآنی کمک رساند.^۱ اما آنچه در این میان اهمیت مقاله کنونی‌ام را بیشتر می‌کند، این

۱. فی‌المثل می‌دانیم برگ‌هایی از نسخه کوفی قرن سوم منسوب به خط امام زین‌العابدین علیه السلام در حرم حسینی (کربلا)، اکنون در مجموعه قرآن‌های سِر گور اوزلی در کتابخانه بادلیان (آکسفورد) به شماره Ms.Arab.Ouseley.401.a است. برگ‌هایی از نسخه کوفی ش ۱۵۸۶ منسوب به امام رضا علیه السلام در آستان قدس رضوی، اکنون در موزه آستانه قم است یا در برخی حراج‌های لندن مبادله شده است (نک. کریمی‌نیا، ۱۳۹۶، ص ۳۱-۷۰)؛ تکه‌هایی از قرآن کوفی متأخر منسوب به خط امام رضا علیه السلام در موزه رضا عباسی (تهران) به شماره ۵۵۵ اکنون در موزه ملی ملک (تهران)، موزه متروپلیتن، گالری فریر، موزه هنرهای دیترویت، و موزه اشمولین (آکسفورد) است؛ پاره‌هایی از قرآن ش ۴۲۵۶ موزه ملی ایران در کتابخانه چستریتی (Is1401)، مجموعه خلیلی (KFQ44) است یا در برخی حراج‌های لندن عرضه شده است (نک. کریمی‌نیا، ۱۳۹۷، ص ۱۴۱-۱۵۴)؛ پاره‌هایی دیگر از قرآن منسوب به خط امام علی علیه السلام در مکتبه امیرالمؤمنین علیه السلام (کتابخانه علامه امینی در نجف)، اکنون در کتابخانه بریتانیا، کتابخانه بادلیان، کتابخانه چستریتی، موزه ملی عراق، کاخ

است که برخلاف سرعت یا خروج پاره‌هایی از نسخه‌های قرآن از ایران و عراق در دوران صفویه، قاجار و پهلوی، نمونه فوق بسیار تازه است و در دوران اخیر رخ داده است. تعداد هشت برگ قرآنی اکنون در موزه متروپلیتن به شماره‌های 1996.294 و 1996.238 نگهداری می‌شود و شماره ثبت آنها در موزه نشان می‌دهد که این هشت برگ بسیار باارزش در سال ۱۹۹۶ در دو مرحله وارد موزه متروپلیتن شده‌اند؛^۱ لذا احتمال می‌رود این برگه‌ها در دهه ۱۹۹۰ میلادی و در زمان حاکمیت صدام حسین و حزب بعث عراق از کتابخانه حرم (موسوم به مكتبة الروضة الحيدرية یا الخزانة الغروية) خارج شده، و در زمانی مناسب در یکی از حراج‌های غربی از سوی موزه فوق الذکر خریداری شده باشند.^۲ این برگه‌ها دقیقاً افتادگی‌های یک نسخه ناقص الطرفین در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف اشرف را می‌پوشانند و در تمام ویژگی‌ها به آن شباهت دارند. فی‌المثل برگه‌ای در مجموعه موزه متروپلیتن، به ﴿وَاللَّهُ مُخِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ (بقره: ۱۹) ختم می‌شود، و برگ نخست از نسخه نجف، با ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ﴾ (بقره: ۲۰) آغاز می‌شود (تصویر ش ۱ و ۲). از آنجا که نام کاتب، محمد الزنجانی در پایان این نسخه (و در برگه‌های موجود در موزه متروپلیتن) ذکر شده است، من قرآن مورد بحث را از این پس، مصحف زنجانی می‌نامم.

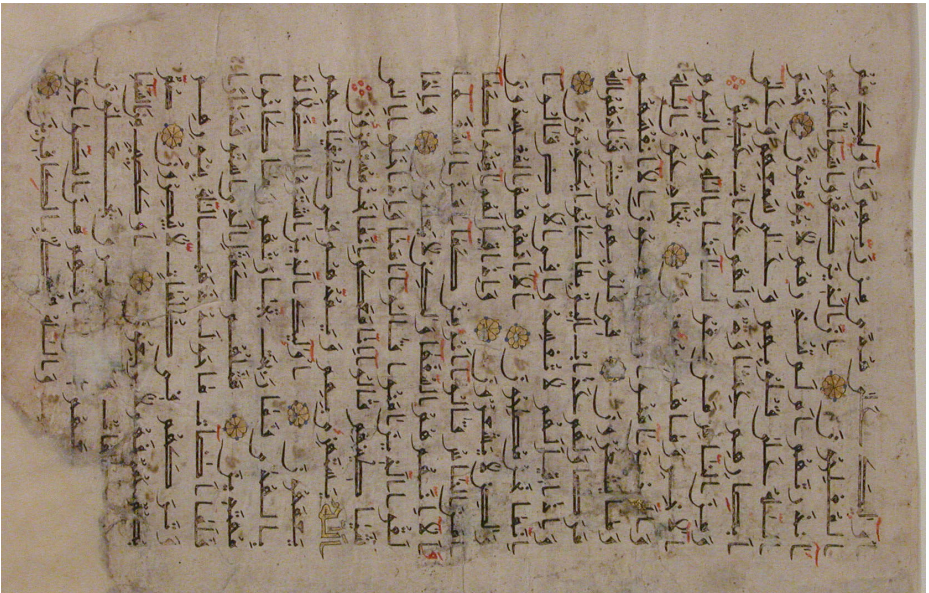
گلستان در تهران و کتابخانه آستان قدس رضوی است؛ و بخشی از قرآن ش ۲۸ در آستان قدس رضوی، منسوب به خط یکی از ائمه، اکنون در کتابخانه دانشگاه کمبریج به شماره OR771 است. نگارنده کتابی در این خصوص، در دست تالیف دارد که در آن پاره‌های مختلف قرآن‌های کوفی ایران، در دیگر موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران و جهان معرفی شده‌اند.

۱. تصاویری از این برگه‌ها در موزه متروپلیتن را در وبسایت این موزه می‌توان مشاهده کرد:

<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/#!/search?artist=al-Zanjani%20%al-Zanjani>

۲. تنها پژوهش انجام یافته در خصوص این هشت برگ را خانم علیا کرامی (Alya Karame) در رساله دکتری خود تحت عنوان: «قرآن‌های شرق جهان اسلام در فاصله سده چهارم تا ششم هجری» (دانشگاه ادینبورگ، ۲۰۱۶)، صص ۲۶۶ - ۲۷۴ انجام داده است. وی در این بخش از رساله‌اش، تنها به ارزیابی جوانب هنری نسخه متروپلیتن پرداخته، و از اصل مصحف زنجانی که در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف اشرف نگهداری می‌شود، اطلاع نداشته است. مشخصات کتابشناختی رساله دکتری وی چنین است:

Karame, Alya, *Qur'ans from the Eastern Islamic World between the 4th/10th and 6th/12th Centuries*, A Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, Edinburgh: The University of Edinburgh, 2016.

تصویر ش ۱: برگ نخست از اوایل سوره بقره در مصحف زنجانی (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

تصویر ش ۲: ادامه سوره بقره در مصحف زنجانی (تبلیف: کتابخانه حرم علوی علیه، ش ۴، برگ نخست)

اصل نسخه مصحف زنجانی که برگ‌هایی از آغاز و انجامش مفقود شده (و از طریق به موزه متروپلیتن راه یافته) است، اکنون با شماره مسلسل ۴۴ و شماره ثبت ۱/۳/۴۴ در بخش مخطوطات کتابخانه حرم امیرالمومنین علیه السلام (مکتبه الروضة الحیدریه، یا همان الخزانة الغرویه) در نجف اشرف نگه‌داری می‌شود. آقای حسین جهاد الحسانی در توصیف کوتاه این نسخه، در کتاب فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلوية المقدسة نوشته‌اند:

«في السجل القديم وصف بأن فيه زخارف وتزويق في صفحاته الأولى إلا أنني لم أرى هذا الأمر وإنّ النقص يعود إلى ما قبل ۳۰ سنة أو أكثر، إذ أنّ رقم الآثار وضع على الصفحة الأولى له وهذا دليل أنّ هذا المصحف ناقص الأول وهذه الصفحات التي ذكر في الجرد القديم، ولعلّ هذا المصحف قد سقطت منه الأوراق الأولى... وقد كتب في السجل القديم بأنّ سنة كتابته ۵۳۱ هـ إلا أنني لم ألاحظ هذه السنة ولكن عمره يقدر بهذا الوقت.»

«در شناسنامه قدیمی نسخه آمده است که صفحات نخستین نسخه حاوی تذهیب و تزویق است، اما من در نسخه حاضر چنین چیزی نمی‌یابم و احتمال می‌دهم این نقصان به بیش از ۳۰ سال قبل بازگردد. همچنین در شناسنامه قدیمی این نسخه در کتابخانه چنین آمده است که سال کتابت نسخه ۵۳۱ هجری است، اما من چنین تاریخی را در کل نسخه ندیده‌ام هرچند سنّ و قدمت نسخه همین اندازه برآورد می‌شود.»

این امر نشان می‌دهد که فهرست‌نویس قدیم نسخه در دهه ۱۹۷۰ یا ۱۹۸۰ میلادی و در زمان ورود اطلاعات نسخه، به برگه‌های آغاز و پایان نسخه دسترسی داشته و آنها را دقیق و کامل توصیف کرده است، اما فهرست‌نویس بعدی پس از سقوط صدام حسین، در سال ۲۰۱۴، برگه‌های مذهب آغازین و انتهایی نسخه را نمی‌یافته است. این برگه‌ها اکنون در موزه متروپلیتن نگه‌داری می‌شود و در ضمن آنها، هم برگه‌های مذهب بسیار زیبایی نخستین هست (تصویر ش ۳)، و هم نام کاتب و سال کتابت نسخه در آنها قید شده است (تصاویر ش ۶ و ۷ و ۸).

تصویر ش ۳: نمونه‌هایی از صفحات مذهب در آغاز و انتهای مصحف زنجانی (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.238 و 1996.294)

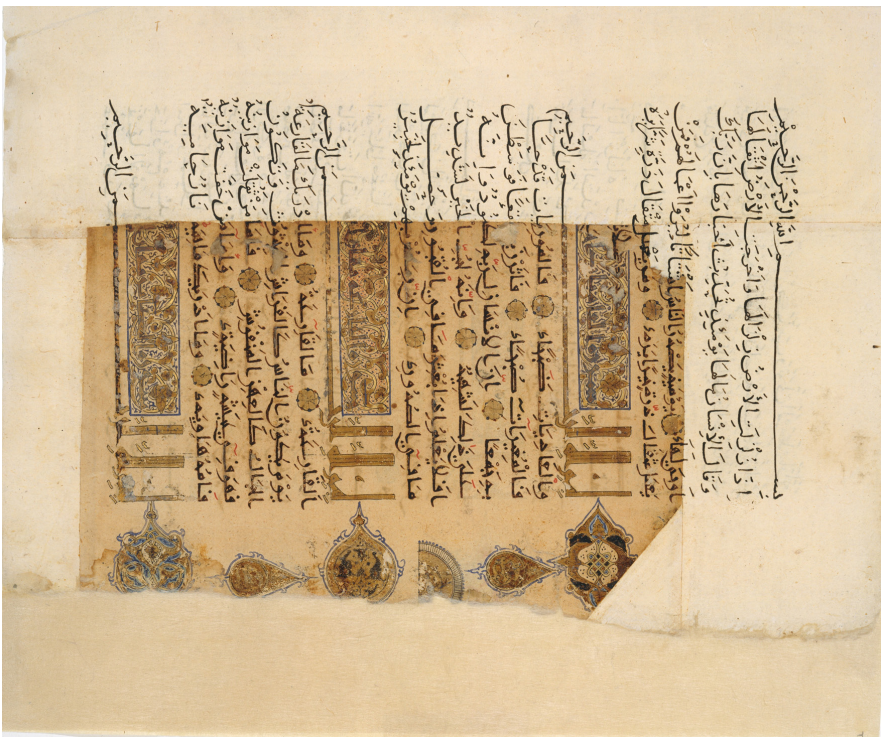
باری، اکنون به توضیحات بیشتری در خصوص محتوای نسخه در کتابخانه حرم علوی علیه السلام می‌پردازم. نسخه ناقص الطرفین کنونی در نجف اشرف اکنون حاوی تعداد ۲۰۸ برگ (۴۱۶ صفحه) در اندازه تقریبی ۳۱×۲۲ سانتی متر، در قطع عمودی (شیرازه بندی از طرف طول)، و بر روی کاغذ است. روشن است که سه یا چهار برگ از آغاز و همین تعداد برگه از انتهای نسخه، حاوی تزیینات ابتدایی و انتهایی قرآن و بخش‌های نخستین و پایانی قرآن افتاده است. نخستین برگ با آیه ﴿يَكَادُ الْبَرُّ يُخْطَفُ﴾ (بقره: ۲۰) آغاز، و برگ آخر به آیه ﴿أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَىٰ﴾ (علق: ۱۱) ختم می‌شود.

اطراف برگه‌ها در یکی دو جزء آخر نسخه به دلیل پوسیدگی کاغذ، از میان رفته است و هرچه به آخر قرآن نزدیک‌تر می‌شویم، این فرسودگی بیشتر است و بخش بیشتری از متن آیات از میان رفته است. تمامی این بخش‌های افتاده از نسخه، در دوران اخیر طی مرمت و بازسازی کاغذ، با قلم نسخ (که کاملاً متمایز از خط اصلی نسخه است) نوشته و تکمیل شده است.^۱ تصاویر مصحف از کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف (تصویر ش ۴) و موزه متروپلیتن (تصویر ش ۵) نمونه‌هایی از برگ‌های پایانی نسخه را می‌نمایانند. مصحف زنجانی به خط کوفی (هر صفحه ۲۷ سطر) نوشته شده است، اما خط کوفی آن تمایل به نسخ دارد. لذا من آن را نوعی «کوفی نسخ» می‌شناسم که انواع مشابه آن را کوفی سبک جدید یا کوفی مشرقی هم نامیده‌اند. چنین سبکی از نگارش کوفی از اواخر قرن سوم هجری در مشرق – و به نحوی متمرکز در ایران – پدید آمده، و انواع مختلف آن در سده‌های پنجم و ششم هجری رواج فراوان داشته است. سبک خاص خط مصحف زنجانی با قلم ریز، در کنار کوفی ایرانی تزیینی (در آثار کسانی چون عثمان بن حسین و راق غزنوی)، از آخرین نمونه‌های کوفی متأخر و رایج تا اوایل قرن هفتم هجری بوده است.

۱. صفحات باقی‌مانده در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف، بدون در نظر گرفتن برگ‌های مفقود نخستین، شماره‌گذاری شده است. نسخه به جای برگ شماری، صفحه شماری شده است. در ضمن این کار، در اواخر نسخه اشتباهی رخ داده، صفحه ۴۱۱ جافتاده و به جای آن، ۴۱۲ نوشته شده است. از این رو، صفحه آخر نسخه در نجف که به آیه ۱۱ سوره علق ختم می‌شود، شماره صفحه ۴۱۷ خورده است که در اصل باید ۴۱۶ باشد.

تصویر ش ۴: آخرین صفحه موجود (بجفت: کتابخانه حرم
 علوی الشیخ، ش ۴۴)

تصویر ش ۵: صفحه‌های از برگ‌های پایانی (نیویورک: موزه
 متروپلیتن، ش 1996.294)

کلیات روش کاتب:

کاتب نسخه، «محمد بن محم[د] یا محمد[د] الزنجانی» (تصاویر ۶، ۷، ۸، و ۲۳) بسیار هنرمند است. از او تاکنون در منابع کهن هیچ نشانی نیافته‌ایم، اما چنانکه خواهد آمد، وی کاتبی معمولی نبوده است؛ او را باید صاحب سبک و ایده‌نو در کتابت و کتاب‌آرایی قرآنی دانست. محمد زنجانی متن قرآن را با خط کوفی‌نسخ بسیار زیبا و هنرمندانه‌ای کتابت کرده، در چینش آیات در تمام صفحات از نظم خاصی تبعیت می‌کند: در هر صفحه، ۲۷ سطر می‌نویسد، و سطر آخر را به انتهای آیه ختم می‌کند. این روشی است که پس از چندین سده تطور و تکامل در قرآن نویسی ایرانی، مورد توجه کاتبان مملوکی در شامات و مصر، و بعدها مورد توجه کاتبان ترک در دوران عثمانی نیز قرار گرفت، و در کتابت امروزی مصاحف قرآنی نیز مورد توجه و اهتمام است. زنجانی همچنین هریک از اجزای سی‌گانه قرآن را در ۱۴ صفحه یا ۷ برگ می‌نویسد (در سه مورد، این اتفاق در ۱۲ صفحه یا ۶ برگ افتاده است) که شرح تفصیلی‌اش در ادامه خواهد آمد.

تصویر ش ۶: سال کتابت مصحف زنجانی: «سنة احدى و ثلثین و خمسمائة»

تصاویر ۷ و ۸: مصحف زنجانی؛ انجامه کاتب، مورخ سه شنبه بیست و هشتم جمادی الاولی ۵۳۱ق (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

کاتب نسخه همچنین برخی از کلمات قرآنی را به قلم زر نوشته است: تمامی اسماء و صفات الهی، عباراتی چون «الحمد لله»، «لا اله الا الله»، «یتوکلون»، «سبحان»، «بأیها»، و تعابیری چون «یستلونک» و «کن فیکون» در آغاز و انتهای سطر با قلم زر نوشته شده‌اند. در این هنگام، اعراب متن نیز تماماً طلایی است. کاتب خود در

توضیحات انتهای نسخه چنین گفته که کوشیده است این کلمات همواره در آغاز و انتهای سطر قرار گیرند تا جذابیت بصری بیشتری به بیننده ارائه دهد (تصاویر ۱۲ و ۱۳). فهرستی اجمالی از مهم‌ترین کلمات و تعابیر خاص، با قلم زرین، در مصحف زنجانی در جدول زیر آمده است:

عبارت قرآنی	جایگاه در سطر	عبارت قرآنی	جایگاه در سطر
یا ایها الناس / الذین / النبئ	ابتدا	غفور رحیم	انتها
یسئلونک	ابتدا	سمیع علیم	انتها
لا اله الا هو	ابتدا	عزیز حکیم	انتها
لا اله الا الله	ابتدا/ میانه	ترجع الامور	انتها
لا اله الا انا انت	ابتدا	بکل شی علیم / علیما	انتها
الحمد لله	ابتدا/ میانه	کن فیکون	انتها
تبارک الله / فتبارک الله	ابتدا	بذات الصدور	انتها
الله (در ابتدای آیه)	ابتدا	المتوکلون	انتها
محمد / احمد	ابتدا	یتوکلون	انتها
سُبْحان	ابتدا	فلیتوکل المتوکلون	انتها
شَرَعَ	ابتدا	علام الغیوب	انتها

گفتنی است کلمه «شرع» تنها یکبار در قرآن (شوری، ۱۳) آمده و در مصحف زنجانی (ص ۳۳۷) با قلم زرین در ابتدای سطر قرار گرفته است. ظاهراً کاتب در این انتخاب، به معنای لغوی آن نیز توجه ویژه داشته است. همچنین عبارت «لا اله الا الله» تنها یکبار (انعام، ۱۰۲) استثنائاً در میانه سطر (ص ۹۷) واقع شده، و تعبیر «الحمد لله» نیز در آخرین کلمات سوره زمر، به ناچار در میانه سطر (ص ۳۲۵) قرار گرفته است.

سرسوره‌های بسیار زیبا و هندسی در آغاز هر سوره به صورت مستطیلی حاوی طرح‌های پیچیده اسلیمی طراحی شده و درون آن، نام سوره با قلم زر همراه با اشاره به تعداد آیات سوره کتابت شده است. همواره در کنار این سرسوره‌ها، ترنجی زیبا و درشت قرار گرفته (تصویر ۱۶) و عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» هم از سه طرف، مستطیل سرسوره را احاطه کرده است (تصاویر ۹ و ۱۰).^۱ عبارت بَسْمَلَه در سرآغاز

۱. این نظم یکسان و یکپارچه تنها در آغاز سوره مریم تغییر کرده است، چه کاتب در این جا بنا به رسمی

سوره‌ها به یک صورت واحد و با قلم زرین کتابت شده است. گاه برخی سرسوره‌ها از بین رفته و در برخی موارد، اسامی سوره‌ها مجدداً با قلم سیاه رنگی کتابت شده است. متن قرآن همراه با نقط و شکل امروزی است که همگی با قلم کاتب اصلی صورت پذیرفته است، اما علائمی چون تشدید و مدّ و سکون با رنگ قرمز بعدتر افزوده شده است. عَدّ الآی (یا نشان‌گذاری پایان آیات) با دایره‌هایی هشت‌پر، کوچک و زرین صورت گرفته است. تعشیر (ترسیم سرعشر یا همان اشاره به دسته‌های ده‌تایی آیات) در اطراف متن با شمشه‌هایی زیبا و درشت صورت پذیرفته (تصویر ۱۴)، و برای تخمیس (ترسیم خمسه یا نشانه پایان پنج آیه) از نقش ماهیهایی بادامی شکل (تصویر ۱۵) در

تصویر ش ۹: مصحف زنجانی؛ سرسوره آغازین در سوره هود، ص ۱۵۳

تصویر ش ۱۰: مصحف زنجانی؛ سرسوره آغازین در سوره ابراهیم، ص ۱۷۵

حاشیه متن استفاده شده است.

با توجه به پیچیدگی و درهم تنیدگی نگارش متن، به‌کارگیری قلم زر در نگارش بسمله و سرسوره و برخی عبارات قرآنی در متن نسخه، قرار دادن منظم آیه‌نماها (به صورت گل‌آیه) در متن، و نشان‌های تخمیس و تعشیر به صورت شمشه‌ها (تصویر ش ۱۴) و بادامی‌ها (تصویر ش ۱۵) در اطراف صفحات، اختتام هر صفحه به انتهای یک آیه، و قراردادن هر جزء قرآن در هفت برگ (۱۴ صفحه)، همراه با تعیین آغاز جزء و شرح تعداد آیات و کلمات و حروف آن در حاشیه، چنین می‌نماید که طراحی و اجرای کل این اثر به دست یک کاتب و مذهب واحد صورت گرفته است. شاهد قوی آنکه

دیرینه در قرآن نویسی، به سبب رسیدن به نیمه قرآن، از الگوی دو لوح (مزدوج) استفاده می‌کند؛ از این رو، طراحی و اجرای سر سوره در این جا متفاوت است (نک. تصویر ش ۱۱). کاتب در برگ پایانی نسخه که به زبان فارسی در توصیف قواعد خود در کتابت این مصحف نوشته، به این نکته اشاره کرده است.

در یک برگ باقی مانده از این نسخه (که اکنون در موزه متروپلیتن نگهداری می شود)، کاتب با لفظ متکلم وحده سخن می گوید، و به دو زبان فارسی و عربی، سی و سه مورد از قواعد خود در آفرینش ظرافت‌ها و تزیین‌های نسخه را برمی شمارد که خود با قلم زر انجام داده است. متن این دو صفحه به فارسی و عربی حاوی (بخش باقی مانده از) قواعد کاتب در کتابت و تزیین این مصحف (قاعده شانزدهم تا سی و سوم) را در ادامه آورده‌ایم:

قواعد خودنوشت کاتب به فارسی و عربی

زنجانی توضیحات خود را درباره نظم و قواعد رعایت شده هنگام کتابت و تذهیب مصحف خود به هر دو زبان فارسی و عربی در پایان نوشته است. دیگران اما گاه چون کاتب نسخه ش ۲۲۲۴ آستان قدس رضوی، وقف شده به سال ۵۹۰ هجری (تصویر ش ۲۷) تنها به فارسی از این قواعد سخن گفته‌اند، و گاه چون کاتب نسخه مملوکی به شماره Is1496 در کتابخانه چستریبی (مورخ ۸۳۲ هجری) تنها به زبان عربی، قواعد خویش را شرح داده‌اند. با آنکه این دو متن فارسی و عربی از جهتی یکدیگر را تکمیل و تفسیر می کنند، نیمه نخست قواعد در آنها متأسفانه باقی نمانده است.

قواعد به فارسی

[شانزدهم آنست که در قرآن بیست و یک جای یا ایها الناس است] و آن همه سرسطر است و هیچ در میان نیست هفدهم آنست که در قرآن چهار جای محمّدست و یک جای [احمد که همه اول سطر] است هجدهم آنست که در قرآن کن فیکون هشت [جای است که همه در با] بیان سطرست. نوزدهم آنست که در قرآن غفور رحیم [در چهل و سه جای است] و همه بایان سطرست بیستم در قرآن چهارده جای بایان سطرست بیست یکم آنست که در قرآن سمیع علیم [در شانزده جای است] و همه بایان سطرست بیست دوم آنست که در قرآن [سیزده جای عزیز حاکیم است] و همه بایان سطرست بیست سوم همه بایان سطرست بیست چهارم آنست که در قرآن [شش جای ترجع الامور هاست] و یک جای تصیر الامور و آن همه بایان سطرست [بیست پنجم آنست که] در قرآن بکل شی علیم یازده جای است و دو جای بکل شی [علیما و آن همه بایان سطرست بیست ششم آنست که در قرآن علیم بذات الصدور] [دوازده جای است و آن همه بایان سطرست بیست هفتم

تصویر ش ۲۲: قواعد کاتب به فارسی در کتابت و تزیین مصحف زنجانی (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

آنست که دَرُ قُرْآن [پنج جای یتوکلون است و سه] جای المَتَوَكَّلُونَ وَ يَكْ جَاى اَلْمَتَوَكِّلِينَ وَ هَمَهَ بَايَان سَطْرُسْت [بيست هشتم آنست که در قرآن عَلامَ الْغَيْبِوْبَ جَهار جَاى اَسْت وَ هَمَهَ بَايَان سَطْرُسْت [بيست نهم آنست که آ] اَخْرَ هَمَهَ نِيْمَ سُبُعِيْهَا اَخْرَ سَطْرُسْت سَيُّوْمَ سَرَجَمَلْت سُوْرَهَا است سِي وَيَكْمُ اَنْسْت سُوْرَةَ مَرْيَمَ باوْل وَرَقِ اَوْرَدَه اَنْسْت [سى ودوم] ... ؟ -رَفْ كُوْر نِيْسْت سِي سُوْمُ اَنْسْت كِهَ هِيْحَ كَلِمَهَ بُرْناَمَ- ديكر اوفْتَدَ كِهَ نِيْمَ كَلِمَهَ بَايَانِ سَطْرِي باسْتَدُ وَ نِيْمَه دَكْر [اول سطرى ديگر باشد / افتد و] اَز سَبَبِ اِن بَزْر نُوْشْتَم اِنج دَر اَوْل سَطْرُسْت وَ اَنْج دَر [بايان] سطرست تا هر كسى ظاهر مى بيند (تصوير ۱۲).

قواعد به عربى

ورد يابها [الناس فى احدى و] عشرين موضعا والكل فى اوائل السطر السابع عشر ورد اسم محمد فى اربعة مواضع واسم احمد فى موضع واحد والكل اول السطر الثامن عشر ورد كـ [نـ في]ـكون فى ثمانية مواضع والكل فى اواخر السطور التاسع عشر و [رد غـ] فور رحيم فى ثلثة واربعين موضعا والكل فى اواخر السطر العشرون ورد ... فى اربعة عشر موضعا والكل خواتم [السطور الحادى والعشرون] ورد سميع عليم فى ستة عشر موضعا والكل فى اواخر [السطر] الثانى والعشرون ورد عزيز حكيم فى ثلثة عشر

موضعا والكل فى اوائل [السطور الثالث والعشرون] آخر كل السبع آخر السطر الرابع والعشرون ورد ترجع الامور فى ستة مواضع وتصير الامور فى موضع واحد والكل فى اواخر السطر الخامس والعشرون قوله بكل شى عليم فى احد عشر موضعا وقوله بكل شى عليما فى موضعين والكل فى اواخر السطر السادس والعشرون قوله عليم بذات الصدور ورد فى اثنى عشر موضعا وهى فى اواخر السطور السابع والعشرون قوله يتوكلون فى خمـ [سة] مواضع وقوله المتوكلون فى ثلثة مواضع وقوله المتوكلين فى موضع و [احد والكل] فى اواخر السطر الثامن والعشرين علام الغيوب [ورد فى اربعة مواضع] والكل فى اواخر السطر التاسع والعشـ [رون] موضع انصاف [الاسباع] فى [آخر السطر الثلثون] موضع [ابتداء] ... فى جميع القرآن [الحادى والثلاثون] اول سورة مريم وقع فى اول الصفحة الثانى والثلاثون ... الثالثة والثلاثون لم يقسم الكلمة فى اول سطر الثانى ثم هذه ... (تصوير ۱۳).

تقسیمات قرآنی

به جز تقسیم معروف قرآن به ۱۱۴ سوره، تقسیماتی دیگر در قرآن نویسی قرون مختلف متداول بوده است. تقسیم قرآن به ۲، ۴، ۷، ۱۰، ۱۴ و ۳۰ پاره انواع مختلف این کار بوده است که کاتب نسخه نجف برخی از آنها را در اثر خود انجام داده است. تقسیم قرآن به دو قسمت، یکی از این بخش بندی هاست که در آغاز صفحه ۲۱۲ مصحف زنجانی صورت گرفته است (تصویر ش ۱۱). گاه کاتبان قرآنی نسخه خود را به همین سبب دو پاره می کردند و آن را در دو جزء جداگانه صحافی می کردند. همواره این تقسیم در انتهای سوره هجدهم (کهف) و آغاز سوره نوزدهم (مریم) انجام می گرفته است (تصویر ش ۱۱). یک نمونه نسبتاً متأخر از این قرآن های دو پاره کوفی ایرانی، از قرن ششم هجری به خط محمد بن احمد المعروف بالجلی البرینی؟ و با تذهیب عبدالرحمن بن محمد المعروف بابی طالب الصوفی، به شماره ۲۹۰ اکنون در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف نگهداری می شود که کاتب و مذهب، هر دو در پایان جزء نخست آن (انتهای سوره کهف)، نام خود را ثبت کرده اند (تصویر ش ۳۱).^۱

تصویر ش ۱۱: مصحف زنجانی آغاز نیمه دوم قرآن با سرسوره مریم؛ ص ۲۱۲ و ۲۱۳

۱. این دو کاتب و مذهب هنرمند، با همکاری یکدیگر قرآن کامل دیگری را نیز به خط نسخ و با تذهیب های پیچیده و سرسوره های کوفی کتابت و تولید کرده اند که متأسفانه تاریخ آن معلوم نیست. این نسخه اکنون در کتابخانه چستریتی (دابلین، ایرلند)، به شماره Is1439 نگهداری می شود.

تقسیم قرآن به ۷ بخش (هفت سُبُع) روش دیگری است که در اصل برای آسانی ختم قرآن در یک هفته صورت می‌گرفته است. این تقسیم بندی از قدیم‌ترین زمان‌ها در منابع اسلامی قرون نخست ذکر شده است.^۱ مصحف زنجانی این تقسیم بندی را نیز در خود دارد، با این تفاوت که کاتب، همانند بسیاری از مصحف نگاران قرآنی سده‌های میانه، هر سُبُع (تصویر ش ۱۷) را به دو قسمت مساوی تقسیم می‌کند و نام آن را «نصف سُبُع» (نیم سُبُع) می‌گذارد (تصویر ش ۱۸). از آنجا که وی کتابت نسخه را بسیار دقیق و با محاسبات ریاضی انجام می‌دهد، هر سُبُع حدوداً ۶۰ صفحه و هر نیم سُبُع ۳۰ صفحه را دربر گرفته است: ص ۱ (آغاز قرآن)، ص ۳۰ (آغاز نصف سُبُع)، ص ۶۰ (آغاز سُبُع ثانی)، ص ۹۰ (آغاز نصف سُبُع)، ص ۱۱۹ (آغاز سُبُع ثالث)، ص ۱۴۹ (آغاز نصف سُبُع)، ص ۱۷۸ (آغاز سُبُع رابع)، ص ۲۱۰ (نصف القرآن/ آغاز نصف سُبُع)، ص ۲۴۰ (آغاز سُبُع خامس)، ص ۲۷۰ (آغاز نصف سُبُع)، ص ۲۹۹ (آغاز سُبُع سادس)؛ ص ۳۵۹ (آغاز سُبُع سابع)، ص ۳۸۹ (آغاز نصف سُبُع)، ص ۴۲۰ (انتهای قرآن).^۲

تقسیم‌بندی مهم دیگر زنجانی در این مصحف، همان تقسیم معروف سی جزء است. کاتب هر جزء از اجزای سی‌گانه قرآن را در چهارده صفحه یا هفت برگ می‌نویسد (در سه مورد، یک جزء کامل قرآن در در دوازده صفحه یا شش برگ نوشته شده است) و در آغاز جزء جدید، در ستونی، اطلاعات مربوط به تعداد آیات و کلمات و حروف آن جزء را ثبت می‌کند. در قسمت بالای این ستون، مستطیلی مذهب قرار دارد که عنوان جزء مربوطه (مثلاً: الجزء الخامس عشر من ثلاثین) نوشته شده، و در تمام آن، از نقوش گیاهی و هندسی برای تزیین استفاده شده است. آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کند، دایره‌ای است در وسط این مستطیل که در میان آن اشکالی چون شش ضلعی، ستاره هشت‌پر، ستاره داود، و مانند آن قرار دارد. این امر در صفحات ۱۴، ۲۸، ۴۲، ۵۴، ۶۰ و جزآن تکرار شده است.

در میان ۳۰ ستون مذهب به نشانه آغاز جزء جدید که برخی از آنها به دلیل پوسیدگی اطراف کاغذ از میان رفته‌اند، به ۶ نمونه از تصویرسازی با ستاره داود در صفحات

۱. برای گونه‌های مختلف این تقسیم بندی، و روایات کهن آن، نک: السجستانی، المصاحف، ج ۱، ص ۴۶۵-۴۶۸.

۲. برای گزارش‌های کهن در باب تقسیم ۱۴ گانه قرآن، نک: السخاوی، جمال القراء، ج ۱، ص ۱۳۵.

۱۴، ۸۴، ۹۸، ۱۴۰، ۱۹۶، ۳۳۸ برمی‌خوریم (تصاویر ش ۲۰ و ۲۱).^۱ سایر تصاویر هندسی عبارتند از: شش ضلعی،^۲ (تصویر ش ۲۲) دوازده پر،^۳ هشت پر،^۴ دایره‌هایی متحد‌المركز^۵ یا دوایری با تزیینات گیاهی.^۶

گفتنی است معماری اسلامی از سده چهارم به بعد شاهد شکل‌گیری و رواج طرح‌های مختلف هندسی و به‌کارگیری آن در کتابت قرآن است. از این میان، استفاده از انواع مختلف ستاره‌های ۵، ۶، ۸، ۱۰ و ۱۲ پر نمونه‌های فراوانی در معماری و هنر، و حتی ضرب سکه‌های اسلامی یافته است. ستاره شش پر یا نوعی از آن موسوم به «ستاره داود» نیز یکی از این طرح هندسی رایج در این قرون است. اریک بروگ (Eric Broug) نمونه‌های متعدد آن را در اثر خود با عنوان طراحی هندسی اسلامی^۷ بررسی و تحلیل کرده است.^۸ طبیعی است کتابت هنرمندانه و تذهیب قرآن‌های این دوره نیز از چنین الگوهای هنری اثر پذیرفته باشد. از این رو، استفاده از ستاره داود را در بسیاری از تذهیب‌های نسخه‌های قرآنی قرون پنجم تا هشتم می‌توان یافت. فی‌المثل عثمان بن حسین و راق غزنوی کاتب و مذهب قرن پنجم در برخی از تذهیب‌های خود، از جمله در کتابت نسخه تفسیر حدادی (نسخه کاخ موزه تویقاپی، ش ۲۰۹، کتابت سال ۴۸۴ ق) از ستاره داود استفاده کرده است.^۹ تصاویر یک قرآن کوفی مشرقی ایرانی به کتابت فردی به نام «علی» در ۴۸۵ هجری که مارتین لینگز تصویر آن را منتشر کرده و آن را متعلق به مجموعه آقامهدی کاشانی دانسته است، نمونه دیگری از این امر است.^{۱۰} از

۱. از ستاره داود در ترسیم علامات سجده نیز مکرراً استفاده شده است. مثلاً در صفحات ۲۵۴، ۳۱۶، ۳۳۴ (تصاویر ش ۲۰ و ۲۱).

۲. مصحف زنجانی، با کتابت محمد الزنجانی، ص ۶۰، ۱۱۲، ۲۲۴، ۲۵۲، ۲۶۶ و ۳۰۸.

۳. همان، ص ۴۲ و ۲۹۴.

۴. همان، ص ۵۶.

۵. همان، ص ۲۸۰.

۶. همان، ص ۲۱۰ و ۳۲۲.

7. Broug, 2013, pp. 95-128.

۸. برای یک نمونه از نقش ستاره داود بر روی سکه‌ای ضرب شده در حلب از عصر صلاح‌الدین ایوبی، نک:

Ibid., p. 8.

۹. نک: ابونصر حدادی، ۱۳۹۰، ص ۱۲ و ۱۲۴.

۱۰. این نسخه اکنون در موزه آفاخان نگه‌داری می‌شود. نیز نک: لینگز، ۱۳۷۷، ص ۱۸ و تصویر ش ۲۰.

مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری... ۶۷ □

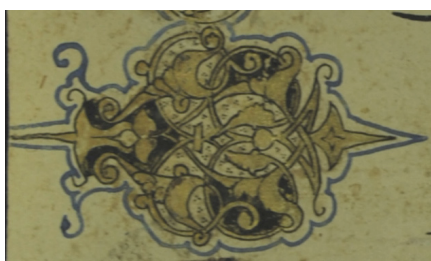
این رو، طبیعی است که کاتب مصحف زنجانی در حرم علوی علیه السلام در نجف اشرف که اکنون موضوع بحث ماست، در میانه قرن ششم از این الگو و نیز سایر الگوهای هندسی رایج در معماری و تذهیب اسلامی مکرراً استفاده کرده است.

تصویر ش ۱۹: نشانه سجده

تصویر ش ۱۴: نشانه تعشیر یا سرعشر

تصویر ش ۱۶: دو نمونه از تزیینات ترنج در سرسوره‌ها

تصویر ش ۱۵: نشانه تخمیس

تصویر ش ۱۸: نشانه نیم سبع

تصویر ش ۱۷: علامت سبع (تقسیم بندی هفت گانه قرآن)

تصویر ش ۲۱: آغاز جزء پانزدهم قرآن

الجزو الخامس عشر من ثلثين
 عددُ آياته مائة وأربعون
 وثلاث آية وكلما تيه الفان
 وخمسمائة وسبعون كلمته
 وحروفه عشرة ألف وسبع
 مائة وثمانٍ احرفٍ وخمسة
 الف مائتان وائتان وعشرون
 نقطةً وجميع ما في القرآن
 من حروف الدال خمسة
 الف وتسعمائة وسبعون حرفاً

تصویر ش ۲۲: آغاز جزء ششم قرآن

الجزو السادس من ثلثين
 [وهو ما] يه وعشرون وخمس
 آيه والفان وخمسمائة وثلاث
 كلمة وعشرين الف وخمس
 مائة ومائتان وائتان وعشرون
 نقطةً وجميع ما في القرآن
 من حروف الحاء تسعة الف
 واربع مائة وثمانٍ وثلثون
 حرفاً

تصویر ش ۲۰: آغاز جزء پنجم قرآن

الجزو الخامس من ثلثين
 وهو مائة وخمس وثمانون
 آيه والفان وسبع مائة وائتان
 وثمانون كلمته وعشر الف
 وسبعمائه وثمانية احرفٍ
 وخمسة الف مائتان وائتان
 وعشرون نقطةً وجميع
 ما في القرآن من حرف
 الفاء الف وستماية ومائتان
 وثمانون حرفاً

املا، رسم یا هجاء المصحف

املاء یا هجاء المصحف در این نسخه بسیار کامل است. یعنی کاتب این نسخه همانند اغلب کاتبان مشرق اسلامی در قرون چهارم تا هشتم هجری از رسم المصحف موسوم به رسم عثمانی تبعیت نمی‌کند. آشکارترین نشانه این امر، استفاده از «الف» در کتابت کلماتی است که در رسم عثمانی، آنها را بدون الف کتابت می‌کنند. از همین رو، کاتب مصحف زنجانی تمام اسم‌های بر وزن «فاعل» در حالت مفرد یا جمع (مثلاً: ظالمین، شاکرین، کافرین، عالمین، خالدین و جزآن) را برای سهولت در خواندن با الف می‌نگارد. همچنین واژه‌هایی پرتکرار چون «آیات»، «جنات»، «السموات»، «الکتاب»، «اصحاب»، «الملائکة» و «اسرایل» ... همواره با الف نوشته می‌شوند. حرف ندا «یا» در کلماتی چون یموسی، یعیسی، یایها به صورت جدا «یا موسی»، «یا عیسی» و «یایها» نوشته می‌شود. «باییه» و «باییت» و «باییتنا» همواره به صورت «باییه»، «بایات» و «بایاتنا» کتابت می‌شوند، همچنین است نگارش کلماتی چون «بایام الله»، «بایکم» و مانند آن. «الیل» و «الذان» نیز با دو لام به صورت «اللیل» و «الذان» نوشته می‌شوند، و «النبنین» با دو یاء به صورت «النبنین» رسم می‌شود. در این میان، محدود نشانه‌هایی از کتابت و املاهای بسیار قدیم قرآنی در قرن نخست اینجا و آنجا گاه در نسخه دیده می‌شود. از جمله آنکه کاتب در صفحه ۱۰، «وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ» (بقره: ۱۰۵)، و در صفحه ۳۳ «وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ» (آل عمران: ۴) می‌نویسد.

عدّ الای یا نظام شمارش آیات

آوردیم که کاتب برای نشان دادن پایان آیات، از دایره‌هایی هشت‌پر، کوچک و زرّین در متن قرآن استفاده کرده است. با این همه، شمارش آیات در نسخه حاضر با هیچ‌یک از هفت نظام مختلف آیه‌شماری کوفه، بصره، دمشق، حُمص، مکه، مدینه اول و مدینه دوم، مطابقت صد در صد ندارد که این امر در دیگر نسخه‌های کهن قرآنی نیز مکرراً دیده می‌شود. از این نظر، مصحف زنجانی با نسخه‌های کهن حجازی و کوفی برجا مانده از قرون نخست مشابه است که در آنها نیز بی‌نظمی در شماره‌گذاری آیات متعدد به چشم می‌خورد.^۱ از آنجا که در مواضعی از نسخه زنجانی (مثلاً در آغاز سوره‌های

۱. برای جزئیات این امر در یک نمونه از قرآن‌های حجازی موسوم به «مصحف پاریس - پترزبورگ»، نک: فرانسوا دروش، قرآن‌های عصر اموی، ۱۳۹۴، ص ۶۰-۶۵؛ و برای نمونه دیگری از مصاحف حجازی، موسوم به «مصحف مشهد رضوی»، نک:

آل عمران، مریم، و طه)، حروف مقطعه آیه مستقلى شمرده نشده‌اند، نظام شمارش آیات در این نسخه، کوفی نمی‌نماید. عدم تطابق با نظام کوفه نمونه‌های دیگری نیز دارد. مثلاً کاتب کلمه «سُجِّدًا» را پایان آیه ۱۰۷ اسراء نمی‌شمارد^۱ که این امر مطابق با تمام نظام‌ها جز نظام کوفه است؛ یا فی المثل کلمه «الانجیل» را پایان آیه ۴۸ آل عمران نمی‌داند^۲ که این امر مطابق با تمام نظام‌ها جز نظام کوفه است. نیز ﴿لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ (رعد: ۵) را پایان آیه می‌شمارد^۳ که مطابق با تمام نظام‌ها جز نظام کوفه است.

در مقابل، عدم شمارش کلمه «العقود» به عنوان پایان آیه نخست سوره مائده^۴ نشان می‌دهد که گویی کاتب تنها به نظام کوفی نظر داشته است، چراکه تمام نظام‌های دیگر — بصره، دمشق، حُمص، مکه، مدینه اول و مدینه دوم — این کلمه را پایان آیه نخست شمرده‌اند. این تمام ماجرا نیست، چه وقتی کاتب در آغاز سوره آل عمران، عبارت «انزل التوریه و الانجیل» را برخلاف نظام کوفه، بصره، مکه، مدینه اول و دوم را پایان آیه نمی‌شمارد، این گمان را تقویت می‌کند که نظام عدّ الآی، شامی — مطابق با یکی از دو شهر دمشق و حُمص — است؛ با این همه، عدم احتساب کلمه «الظالمون» در آیه ۴۲ ابراهیم به عنوان یک آیه مستقل^۵ — که تنها مطابق نظام دمشق و حُمص است — این گمان را ضعیف می‌کند.

به طور کلی بی‌نظمی در تعیین پایان آیات را باید از ویژگی‌های نسخه دانست. کاتب عبارت ﴿يَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ﴾ (مائده، ۱۵) را مطابق کوفه — و برخلاف بقیه شهرها — آیه نمی‌شمارد،^۶ اما در دو سطر بعد، پس از «و کتاب مبین» نیز که تمام نظام‌ها، آن را پایان آیه می‌دانند، علامت آیه‌نما نمی‌گذارد. سه مثال دیگر از عدم تطابق با تمام نظام‌های آیه‌شماری در سوره نساء رخ داده است. در این جا، عبارات ﴿وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ﴾

Karimi-Nia, "A New Document in the Early History of the Qur'an: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'an in Ibn Mas'ūd's Arrangement of Suras", in *Journal of Islamic Manuscripts*, forthcoming (2019).

۱. مصحف زنجانی، با کتابت محمد الزنجانی، ص ۲۰۳.

۲. همان، ص ۳۸.

۳. همان، ص ۱۷۱.

۴. همان، ص ۷۳.

۵. همان، ص ۱۷۹.

۶. همان، ص ۷۶.

شَهِيدًا ﴿نساء: ۴۱﴾، ﴿وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا﴾ (نساء: ۷۹)، و ﴿لَوْجَدُوا فِيهِ اِخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ (نساء: ۸۲)^۱ علامت پایان آیه ندارند که این امر مخالف با هر هفت نظام عدّ الآی کوفه، بصره، دمشق، حُمص، مکه، مدینه اول و مدینه دوم است. بی‌نظمی در تعیین پایان آیات نمونه‌های متعدد دیگر هم دارد: فی‌المثل کاتب در ﴿أَيُّ بَرِيءٍ مِّمَّا تُشْرِكُونَ﴾ (هود: ۵۴)، تشرکون را پایان آیه می‌شمارد که تنها مطابق با حُمص و کوفه است. در ﴿يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ﴾ (هود: ۷۴)، «لوط» را پایان آیه نمی‌شمارد که تنها مطابق با نظام حُمص و بصره است. در ﴿بَقِيَّتُ اللّٰهِ خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ﴾ (هود: ۸۶) «مومنین» را پایان آیه نمی‌شمارد که مطابق با دمشق و بصره و کوفه است.

نامگذاری سوره‌ها

در سرسوره‌های مذهب آغازین، نامگذاری سوره‌ها انجام گرفته و نام هر سوره همراه با اشاره به تعداد آیات آن، با خط کوفی کتابت شده است. برخی از این نام‌ها امروزه چندان رایج نیستند، اما تا پیش از قرن هشتم هجری مکرراً در کتابت نسخه‌های قرآنی دیده می‌شوند. از جمله خواندن سوره ۸۱ (التکویر) به الکورت، سوره (الانشقاق) به انشقت، سوره ۶۶ (التحریم) به المتحرّم، سوره ۴۲ (الشوری) به عسق، سوره ۷۰ (المعارج) به سأل سائل، و سوره ۳۵ (فاطر) به الملائکة؛ اما از همه عجیب‌تر — برای ما که بیش از ۹۰۰ سال پس از کتابت این نسخه زندگی می‌کنیم — نامگذاری سوره ۳۲ و ۴۱ به یک نام واحد است. در اینجا، کاتب همانند بسیاری از کاتبان دوره میانه، این دو سوره را همزمان سوره «السجدة» می‌نامد.^۲ امروزه در قرآن نویسی متداول جهان

۱. همان، ص ۵۸ و ۶۲.

۲. این امر در کتابت قرآن‌های دوره میانه، کاملاً طبیعی بوده، و در کتابت بسیاری از قرآن‌های کوفی و غیرکوفی از قرن دوم تا دوازدهم هجری مکرراً روی داده است. چند نمونه از نسخه‌های قرآنی دیگر که در آنها نیز همزمان دو سوره ۳۲ و ۴۱ به نام «سورة السجدة» خوانده شده، این‌هايند: نسخه ش ۱ در کتابخانه رضا (رامپور)، منسوب به خط امام علی عليه السلام؛ نسخه ش MaVI291 در کتابخانه دانشگاه توپینگن آلمان؛ نسخه‌های ش 343 Arabe و 420 Arabe و 6716 Arabe و 6073 Arabe و 6997 Arabe و 6430 Arabe و 219 Smith-Lesouëf در کتابخانه ملی فرانسه؛ نسخه ش Is 1431 در کتابخانه چستربیتی مورخ ۳۹۱ هجری و منسوب به خط ابن بواب؛ نسخه‌های ش ۵ و ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۲ و ۱۵ و ۱۹ و ۲۰ و ۳۱ و ۳۳ و ۳۶ و ۳۸ در کتابخانه و موزه ملی ملک (تهران)؛ نسخه ش NEP27 در دانشگاه پنسیلوانیا، مورخ ۵۵۹ هجری؛ نسخه ش ۱۲۷۶ (مورخ سال ۵۵۶ هجری) و نسخه ش ۱۲۰۶ در موزه آستانه قم؛ نسخه‌های ش ۱۵ و ۳۲ و ۴۲ و

اسلام، سوره ۳۲ السجدة و سوره ۴۱، فصلت خوانده می شود.

قرائات قرآنی

بدیهی است این نسخه نیز همانند تقریباً تمامی نسخه‌های قرآنی قرون میانه بر مبنای قرائت حفص از عاصم نیست. اغلب نسخه‌های قرآنی در مشرق اسلامی تا میانه‌های قرن ششم هجری به ترکیبی از قرائات مختلف (برگرفته از قرائات سبعة یا عشره یا اربعة عشر) موسوم به اختیار القراءة (مثلاً اختیار ابو عبید، یا اختیار ابوحاتم) نوشته شده‌اند. پس از آن نیز تا پایان قرن هشتم هجری، کتابت قرآن به قرائت عاصم (و دو روای اش: حفص و شعبه) بسیار نادر است. در مقابل رواج قرائت نافع در مغرب اسلامی و قرائت ابو عمرو در مشرق اسلامی طی این قرون، نمونه‌های فراوان دارد. قرائت مبنای کاتب در این نسخه نیز بیش از هر فردی، به قرائت ابو عمرو بن العلاء (۷۰-۱۵۴ ق) قاری بصره نزدیک است.^۱ نمونه‌های فراوانی در متن می‌توان یافت که این استنباط را تقویت می‌کند. در تمام این موارد، قرائت موجود در آیه با قرائت ابو عمرو تطابق دارد و گاه مشترک میان ابو عمرو، و یک یا چند قاری دیگر است.

۴۴ و ۵۵ و ۵۹ و ۸۴ و ۹۵ و ۱۳۷ و ۱۹۰ و ۲۰۳ و ۲۰۶ و ۲۷۹ و ۱۰۳۹ و ۱۸۲۶ و ۲۰۴۶ و ۲۲۳۰، و جزوه قرآنی ش ۳۳۲۳ (مورخ ۴۱۵ هجری) در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه‌های ش ۸۸۱ و ۱۰۷۶ و ۱۶۶۱ و ۲۶۹۳ در مکتبه الامام الحکیم العامة (نجف اشرف)؛ نسخه‌های ش ۱۸ و ۴۴ و ۱۰۳ و ۱۰۶ و ۲۴۲ و ۵۰۲ در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف اشرف؛ نسخه ش ۱۵۲۳۵ در کتابخانه آیه الله مرعشی (قم)؛ نسخه ش R38 در کاخ موزه توپقاپی (استانبول)؛ نسخه ش ۱۹ در کتابخانه نورعثمانیه؛ نسخه‌های ش ۳۹۴ و ۴۱۲۸ و ۱۸۱۱۴ و ۱۱۹۵۵ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ نسخه ش ۱۹۵۰ در موزه رضا عباسی (تهران)؛ نسخه ش 915. Yah.Ms.Ar در کتابخانه ملی اسرائیل؛ و نسخه 1112. Cod. arab در کتابخانه دولتی آلمان (مونبخ).

۱. کتابت و قرائت نسخه بر مبنای دو قاری دیگر کوفه، یعنی حمزه و کسائی نیز نمی‌تواند باشد. زیرا نمونه‌های متعددی بر خلاف قرائت آنها در متن نوشته شده است. مثلاً در حجات: ۶ آمده است، ﴿إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا﴾ (ص ۳۰۹) در حالی که قرائت حمزه و کسائی در این آیه، فَتَبَيَّنُوا است. همچنین در بقره: ۲۳۶ نوشته شده است: ﴿مَا لَمْ تَمْسُوهُمْ﴾ (ص ۲۵) در حالی که قرائت حمزه و کسائی در این آیه، ما لَمْ تُمَسُّوهُمْ است. نیز در یونس: ۳۰ نوشته شده است: ﴿هَذَا لَكَ تَبْلُو﴾ (ص ۱۴۷)، اما قرائت حمزه و کسائی در این آیه، تلووا است.

صفحه	آدرس آیه	قرائت حفص	متن مصحف زنجانی	مطابق با قرائت:
۳	بقره: ۴۸	وَلَا يُقْبَلُ	وَلَا تُقْبَلُ	ابوعمر و ابن کثیر
۷	بقره: ۸۵	تَفَادُوهُمْ	تَفَدُوْهُمْ	ابوعمر و ابن عامر، ابن کثیر، و حمزه
۱۳	بقره: ۱۴۰	تَقُولُونَ	يَقُولُونَ	ابوعمر و نافع، و ابن کثیر
۱۹	بقره: ۱۸۶	اِذَا دَعَانِ	اِذَا دَعَانِي	ابوعمر و نافع (در روایت ورش)
۲۹	بقره: ۲۵۹	نُسِرُهَا	نُسِرُهَا	ابوعمر و نافع، و ابن کثیر
۳۰	بقره: ۲۷۲	يَكْفُرُ	نُكْفَرُ	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، حمزه، و کسائی
۳۱	بقره: ۲۸۱	تُرْجَعُونَ	تَرْجَعُونَ	ابوعمر و
۵۷	نساء: ۳۳	وَالَّذِينَ عَقَدَتِ	وَالَّذِينَ عَاقَدَتِ	ابوعمر و نافع، ابن کثیر و ابن عامر
۹۳	انعام: ۶۳	لئن انجانا	لئن انجيتنا	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، و ابن عامر
۱۶۲	یوسف: ۱۹	يَبْشُرِي	يَابْشُرِي	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، و ابن عامر
۲۰۹	کهف: ۶۳	أَنْسَانِيَهُ	أَنْسَانِيهِ	همه جز حفص از عاصم
۲۱۱	کهف: ۹۶	بَيْنَ الصُّدْفَيْنِ	بَيْنَ الصُّدْفَيْنِ	ابوعمر و ابن کثیر، و ابن عامر
۲۱۳	مریم: ۱۹	لَأَهَبَ	لِيَهَبَ	ابوعمر و نافع (در روایت ورش)
۲۱۳	مریم: ۲۵	تُسَاقِطُ	تَسَاقِطُ	ابوعمر و نافع، ابن کثیر و ابن عامر
۲۱۵	مریم: ۶۸	جَثِيًّا	جُثِيًّا	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، و ابن عامر
۲۱۵	مریم: ۶۹	عَتِيًّا	عُتِيًّا	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، و ابن عامر
۲۱۵	مریم: ۷۰	صَلِيًّا	صَلِيًّا	ابوعمر و نافع، ابن کثیر، و ابن عامر
۲۱۹	طه: ۶۳	إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ	إِنَّ هَٰذَيْنِ لَسَاحِرَانِ	ابوعمر و
۳۴۴	زخرف: ۶۸	يَعْبَادِ	يَاعْبَادِي	ابوعمر و نافع، و ابن عامر
۳۴۴	زخرف: ۷۱	تَشْتَهِيهِ	تَشْتَهِي	ابوعمر و ابن کثیر، حمزه و کسائی
۳۸۷	منافقون: ۱۰	أَكُنْ	أَكُونُ	ابوعمر و
۴۰۹	تکویر: ۲۴	بِضْنِينِ	بِظْنِينِ	ابوعمر و ابن کثیر، و کسائی

نمونه‌های یادشده در جدول بالا، به‌ویژه کتابت «يقولون» به جای «تقولون» (بقره: ۱۴۰)، «فَأَصَدَّقَ وَ أَكُونَ» به جای «فَأَصَدَّقَ وَ أَكُنْ» (منافقون: ۱۰)،^۱ «بظنين» به جای «بظنين» (تکویر: ۲۴)، «إِنَّ هَٰذِينَ لَسَٰحِرَانِ» به جای «إِنَّ هَٰذَانِ لَسَٰحِرَانِ» (طه: ۶۳)،^۲ و «لِيَهَبَ لِكِ غَلَامًا» به جای «لَأَهَبَ لِكَ غَلَامًا» (مریم: ۱۹) این گمان اولیه ما را تقویت می‌کند که نسخه یادشده به قرائت ابوعمرو بن علاء (قاری بصره) نوشته شده که کتابت قرآن در قرون میانه بر اساس قرائت وی در مشرق اسلامی امری بسیار متداول بوده است.

سهو کاتب و اصلاحات در نسخه

در برخی موارد، در متن نسخه اصلاحاتی صورت گرفته است. این امر به سبب سهویا اشتباه کاتب در کتابت قرآن‌های قدیم، بسیار طبیعی و رایج بوده است. اغلب تصحیحات

۱. چند نسخه دیگر که در آن‌ها، در سوره منافقون، آیه ۱۰، به جای «أَكُنْ»، «اَكُونَ» آمده است این‌هايند: قرآن ابن‌بواب در کتابخانه چستربیتی، ش Is1431؛ همانجا، نسخه ش Is1483، برگ ۲۳۸ب (بعدا به شکل ناشیانه‌ای اکن شده است)؛ همانجا، نسخه Is1482، برگ ۲۹۰الف؛ کتابخانه ملی فرانسه، نسخه Smith-Lesouëf 220، در برگ ۵۵۸الف، کتابت شده در مصر؛ همانجا، نسخه Smith-Lesouëf 219، برگ ۲۸الف؛ کتابخانه نورعثمانیه (ترکیه)، نسخه ش ۱۱، برگ ۲۷۷ب؛ کتابخانه حاجی محمود (ترکیه)، نسخه ش ۱؛ کتابخانه حافظ احمد پاشا (ترکیه)، نسخه ش ۲؛ کتابخانه سلطان احمد (ترکیه)، نسخه ش ۲۳، ص ۲۰۹؛ کتابخانه نافذ پاشا (ترکیه)، نسخه ش ۳۳، برگ ۲۳۹الف؛ کتابخانه قلیچ علی پاشا (ترکیه)، نسخه ش ۱۱؛ کتابخانه سیریز (ترکیه)، نسخه ش ۳؛ همانجا، ش ۵؛ همانجا، نسخه ش ۷، برگ ۳۶۸الف؛ کتابخانه ملی اسرائیل، نسخه ش ۸۸۶ از مجموعه یهودا، برگ ۲۰۶الف؛ همانجا، نسخه ش ۸۹۱ از مجموعه یهودا، برگ ۱۸۲ب؛ همانجا، نسخه ش ۹۰۰ از مجموعه یهودا، برگ ۲۰۵الف؛ همانجا، نسخه ش ۸۸۵ از مجموعه یهودا؛ همانجا، نسخه ش ۴۱ از مجموعه یهودا؛ کتابخانه دولتی برلین، نسخه Ms.or.quart.31، کتابت سال ۱۰۹۰، برگ ۳۱۰ب؛ کتابخانه دولتی برلین، نسخه Landberg 822، برگ ۱۲۲الف. کتابخانه جامع شهارة (یمن)، بدون شماره؛ کتابخانه ملی بلغارستان، نسخه ش OP 2922، برگ ۲۲۴الف؛ همانجا، نسخه ش OP2711، برگ ۲۲۴الف؛ مجموعه دکتر خلیلی (لندن)، نسخه ش QUR 497، برگ ۳۸الف؛ کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، نسخه ش ۱۵۳۲۳، برگ ۱۲ب؛ نسخه عرضه شده در حراج ساتبیز، ۷ اکتبر ۲۰۱۵، کالای ش ۲۲۵؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، در دو نسخه به شماره ۶۲ و ۹۵ «اکن» بعداً با قلمی متفاوت به «اكون» تبدیل شده است. برای تفصیل بیشتر، نک: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۲). فَأَصَدَّقَ وَ أَكُنْ / فَأَصَدَّقَ وَ أَكُونَ (منافقون، ۱۰): بازتاب قرائت ابوعمرو در نسخه‌های کهن قرآنی، قرون چهارم تا دوازدهم هجری»، آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۵/ شماره پیاپی ۱۷۳، آذر و دی ۱۳۹۷، ص ۱۰۷-۱۲۰.

۲. این آیه در میان قراء سبعة به چهار صورت خوانده شده که متن نسخه تنها با قرائت ابوعمرو مطابق است. عاصم (روایت حفص): «إِنَّ هَٰذَانِ»؛ نافع، ابن‌عامر، حمزه، کسائی و عاصم (روایت شعبه): «إِنَّ هَٰذَانِ»؛ ابن‌کثیر: «إِنَّ هَٰذَانِ»؛ ابوعمرو: «إِنَّ هَٰذِينَ»

صورت گرفته در متن نسخه، ظاهراً به دست خود کاتب و با جوهری کاملاً مشابه با جوهر اصلی انجام یافته است. این اصلاحات گاه در اصل نوشته و کلمه قرآنی است و گاه در نحوه قرائت و اعراب آن است. با این همه، برخی موارد را می‌توان اصلاحات متأخر از زمان کتابت دانست.^۱ نمونه‌هایی از این اصلاحات به قرار زیر است:

در ص ۵۸، ابتدا نوشته شده است: لَمَسْتُمُ النَّسَاءَ، و بعداً به ﴿لَا مَسْتُمُ النَّسَاءَ﴾ (نساء: ۴۳) تصحیح شده است. این اتفاق عیناً در آیه ششم سوره مائده نیز رخ داده است.^۲ قرائت لَمَسْتُمُ از حمزه و کسایی است که به قرائت ابوعمر و دیگران تغییر یافته است. در مؤمنون: ۸۷ و ۸۹، دو بار ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ﴾ آمده که بعداً با افزودن الف (سَيَقُولُونَ الله) مطابق قرائت ابوعمر و شده است.^۳ در کهف: ۷۴، عبارت ﴿نَفْسًا زَكِيَّةً﴾، به نفساً زاکیه تبدیل شده که قرائت ابن‌کثیر و ابوعمر و نافع است.^۴ دیگر نمونه‌ها به سهو عادی کاتب بازمی‌گردد. در عبارت ﴿وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ﴾ (بقره: ۱۳۹)، واو بر سر «ولنا اعمالنا» افتاده بوده و بعداً با دشواری افزوده شده است.^۵ ﴿أَنْ تُوَدُّوا الْأَمَانَاتِ﴾ (نساء: ۵۸) نوشته شده است: ان تود الامانات،^۶ و عبارت ﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ﴾ (کهف: ۹۷)، نوشته شده است: فما استطاعوا؛ در هنگام اصلاح، نقطه‌های ت پاک شده، اما دندان‌ه باقی مانده است.^۷

جوانب هنری مصحف زنجانی و اشاره به نسخه‌های مشابه

کاتب نسخه که احتمالاً مذهب نیز هست، ذهنی ریاضی و معماری دارد. در

۱. در نمونه‌هایی که کاملاً متأخر از زمان کتابت می‌نماید، فردی کوشیده است برخی اعراب‌ها و حروف را از قرائت ابوعمر و به قرائت دیگری (احتمالاً حفص از عاصم) بازگرداند. مثلاً در ص ۴، «و اذ وَعَدْنَا» (بقره: ۵۱) از قرائت ابوعمر و، با افزودن الفی مطابق قرائت حفص از عاصم «واعدنا» شده است. در ص ۵، «ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ» (بقره: ۶۱) از قرائت ابوعمر و، به «ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ» تغییر یافته است. و در ص ۳۲۷، ابتدا «وَأَنْ يَظْهَرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ» (غافر: ۲۶) نوشته شده (مطابق قرائت ابوعمر و، نافع، ابن‌کثیر و ابن‌عمر و) و بعداً تبدیل به «أَوْ يَظْهَرَ» شده است.

۲. مصحف زنجانی، با کتابت محمد الزنجانی، ص ۷۴.

۳. همان، ص ۲۴۲.

۴. همان، ص ۲۰۹.

۵. همان، ص ۱۳.

۶. همان، ص ۵۹.

۷. همان، ص ۲۱۱.

تصویرسازی‌های وی در سرسوره‌ها، ترسیم سرعشورها و تخمیس‌ها، ترنج‌ها، شمس‌ها، علائم اسباع، نیم‌سُبع‌ها، سجده‌ها و آغازهای هریک از اجزای سی‌گانه قرآن، و از همه مهم‌تر در تذهیب‌های پیچیده وی در آغاز و انجام قرآن (که این بخش اکنون در موزه متروپلیتن نگهداری می‌شود)، می‌توان انبوهی محاسبات دقیق ریاضی و هندسی را حدس زد که وی همگی را بی‌نقص از آغاز تا انجام نسخه به صورت یکسان و با محاسبات پیشینی انجام داده است. از همین رو، وی در نگارش متن قرآن نیز دقت هندسی و ریاضی‌وار خود را نشان می‌دهد. در هر صفحه ۲۷ سطر یکسان می‌نویسد و انتهای تمام صفحات قرآن خود را بی‌هیچ استثنا، به آخر آیه‌ای ختم می‌کند. هر جزء قرآن را در ۱۴ صفحه و هر سُبُع قرآن را در ۶۰ صفحه می‌نگارد و در آخر، نسخه‌ای در ۴۲۰ صفحه (با صفحاتی از لوح‌های مذهب و ضمائم در توضیح کار خود به فارسی در پایان نسخه) (تصاویر ش ۱۲ و ۱۳) می‌پردازد. این شیوه بسیار هنرمندانه و مبتکرانه ایرانی در کتابت منظم قرآن قبل و بعد از زنجانی هم نمونه‌های متعددی دارد، اما یقیناً یکی از برترین مصاحف بی‌رقیب در این زمینه، مصحف زنجانی کتابت شده به سال ۵۳۱ قمری در ایران است.

از حیث قرآن نویسی مضبوط و با قاعده، نیز باید به دو نسخه قرن ششمی اشاره کرد: نخست نسخه‌ای بسیار مشابه، به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد که ۲۹ سطری است و همانند نسخه قرآنی ش ۴۴ در نجف، هر صفحه‌اش به انتهای آیه ختم می‌شود. هر جزء قرآن، از ابتدای صفحه‌ای در سمت راست آغاز می‌شود و در انتهای هفت برگ (۱۴ صفحه) بعد پایان می‌پذیرد. علامات تعشیر و تخمیس و سرجزه‌ها در هر دو نسخه بسیار مشابهند (نک. تصویر ش ۲۸). همانند نسخه ۴۴ نجف، در اینجا نیز، کاتب در انتهای نسخه، قواعد کتابت خود را به فارسی شرح داده است. تعداد قواعد وی در این نسخه ۱۹ تاست (در مقابل ۳۳ قاعده در مصحف زنجانی). تاریخ کتابت نسخه ۲۲۲۴ در آستان قدس رضوی به درستی معلوم نیست، اما می‌دانیم که فردی موسوم به حسینی ناسب (سید اجل ناصرالدین ظهیر الاسلام کریم الطرفین الحسینی الناسب) آن را در سال ۵۹۰ هجری وقف کرده است. دومین نسخه مشابه از حیث کتابت مضبوط و قاعده‌مند، قرآن شماره Is 1438 در کتابخانه چستربیتی، مورخ سال ۵۸۲ هجری در ۱۹ سطر (به صورت توأمانی با خطوطی مرکب از نسخ و ریحان و محقق)، به خط عبدالرحمن بن ابی‌بکر بن عبدالرحمن الخطیب الملکی معروف به «زرین قلم» است (نک: تصویر ش ۲۹). این نسخه اگرچه به خط کوفی نیست، اما در سراسر آن تقریباً تمامی قواعد رعایت شده در قرآن زنجانی، به کار گرفته شده است. تمامی صفحات به انتهای آیه ختم می‌شود. آغاز

هر جزء از ابتدای صفحه‌ای در سمت راست و انتهایش در پایان صفحه‌ای در سمت چپ است. بسمله در آن به خطی کوفی و بسیار مشابه با قرآن زنجانی کتابت شده، و کاتب همانند محمد زنجانی، بسیاری از اسماء و صفات جلاله و محمدی، و ترکیباتی چون یایها، کن فیکون و... را به رنگ طلایی نوشته است.^۱

صفحات آغازین و پایانی نسخه حاوی تصاویر، تزیین و تذهیب هنرمندانه‌ای است که مذهب در آنها تقریباً از تمام عناصر تزیینی هندسی و گیاهی بهره گرفته است. در نخستین دو برگ آغازین نسخه (اکنون در موزه متروپلیتن) تعداد آیات قرآن (مطابق با مکاتب مختلف کوفه، بصره، شام، مدینه و مکه) با خط کوفی در لابلاهی اسلیمی‌ها و سایر اشکال به‌کار رفته در تذهیب، کتابت شده است. برای نمونه‌ای مشابه و قدیمی‌تر نک: قرآن ابن‌بواب محفوظ در کتابخانه چستریتی، ش Is1431، صفحات نخستین،^۲ و برای یک نمونه همزمان در قرآنی به خط نسخ از سال ۵۵۹ هجری، کتابت محمد بن الحسین الکاتب الکرمانی، نک: موزه دانشگاه پنسیلوانیا، نسخه ش NEP27. و برای نمونه‌ای مشابه و متأخرتر نک: مجموعه دکتر خلیلی، نسخه‌های QUR89 و QUR89A.^۳

چنانکه پیشتر نیز اشاره کردم، خط کوفی به‌کار رفته در نگارش این نسخه کاملاً متأخر از کوفی‌های قرون نخست و متمایل به نوعی نسخ است؛ با این همه، پردازش حروف و کلمات در این نسخه از تمامی انواع کوفی‌های همدوره خود در قرن ششم هجری متمایز است. نمونه‌هایی از کوفی‌های متأخر در قرن پنجم و ششم هجری را می‌توان در نسخه‌های زیر دید:^۴ آستان قدس رضوی، قرآن‌های شماره‌های ۱۷ و ۴۴ و ۵۱ و ۵۵ و ۵۹ و ۶۳ و ۶۷ و ۷۸ و ۷۹ و ۸۴ و ۶۶۱ و ۲۲۲۴ و ۳۲۶۶ و ۳۶۱۶؛ آستانه حضرت معصومه علیها السلام در قم، شماره‌های ۱۲۰۳ و ۱۲۰۶ و ۱۲۷۶ و ۲۳۲۶؛ موزه ملی ایران، شماره‌های ۳۶۱۰ و ۴۲۹۸ و ۴۲۶۴ و ۴۳۱۴ و ۲۵۲۳۱ و ۲۵۳۵۸؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۲۴۰۳۷؛ کتابخانه حرم علوی در نجف، شماره‌های ۱۸، ۳۰، ۴۴، ۱۰۳،

۱. نگارنده تاکنون بیش از ۱۵ نمونه از این دست مصاحف منظم و مضبوط ایرانی از سده پنجم تا نهم هجری یافته است که سیر تحول و ویژگی‌های هریک از آنها در مقاله‌ای جداگانه ارائه خواهد داد.

2. Wright, 124-125.

۳. دروش، ۱۳۷۹، ص ۱۵۵ و ۱۵۸-۱۵۹.

۴. گفتنی است که شماری از همین نسخه‌های متأخر در آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی و کتابخانه کاخ گلستان که همگی بر روی کاغذ کتابت شده‌اند، به برخی از امامان شیعه علیهم السلام نسبت داده شده‌اند؛ از جمله: نسخه ش ۱۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی منسوب به امام صادق علیه السلام؛ نسخه ش ۱۰۱۱ در کتابخانه کاخ گلستان منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام؛ و نسخه ش ۱۱۹۳۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی منسوب به امام رضا علیه السلام.

۱۰۴، ۱۰۶، ۱۳۰، ۱۴۵، ۲۴۲، ۲۷۳، ۲۹۰، ۳۲۸، ۳۳۸، ۴۰۴، ۴۱۱، ۴۱۴، ۵۰۲، ۵۷۵، ۶۰۳؛؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌های ۳۹۴، ۳۹۵ و ۱۱۹۳۸؛ موزه رضا عباسی در تهران، قرآن ش ۱۹۶۰؛ و ۱۹۵۰ و ۱۹۹۸ و ۲۰۲۱ کتابخانه کاخ گلستان در تهران، شماره‌های ۱۰۱۱ و ۱۳۷۸؛ کاخ موزه تویقایی، شماره‌های R1، و R10، و HS22، و EH3، و EH42، و EH208، و Y752؛ کتابخانه دانشگاه استانبول، ش A6759؛ کتابخانه بریتانیا، ش Or 12884؛ کتابخانه چستریتی، ش Is1420؛ و Is1418 و Is1425 و Is1433 و Is1434 کتابخانه دولتی برلین، ش Diez. A. Oct. 172؛ کتابخانه ملی فرانسه، ش Arabe 6430؛ و مجموعه دکتر خلیلی، شماره‌های KFQ76 و QUR124. همچنین در میان برگ‌ها و قرآن‌های ارائه شده در خانه‌های حراج در اروپا، مانند حراج کریستیز، ساتبیز و بنهامز طی ۴۰ سال اخیر، شمار زیادی از نمونه‌های مشابه با این سبک متأخر از قرآن نویسی کوفی نسخ (کوفی سبک جدید یا کوفی مشرقی) در سده‌های پنجم و ششم هجری را می‌توان یافت.^۱

۱. برخی نمونه‌های ارائه شده در این خانه‌های حراج به قرار زیر است: حراج کریستیز، ۲۱ آوریل ۲۰۱۶، کالای ش ۶۳؛ حراج کریستیز، ۲۲ آوریل ۲۰۱۶، کالای ش ۳۰۶ و ۳۰۷؛ حراج کریستیز، ۱۱ آوریل ۲۰۱۴، کالای ش ۲۴۵؛ حراج کریستیز، لندن، ۱۰ اکتبر ۲۰۱۴، کالای شماره ۲۵۷ و ۲۵۸؛ حراج کریستیز، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، کالای ش ۴۵ (کتابت عبدالله بن مسعود، مورخ، ۴۹۸ هجری)؛ حراج کریستیز، ۶ اکتبر ۲۰۰۹، کالای ش ۳؛ حراج کریستیز، ۲۳ اکتبر ۲۰۰۷، کالای ش ۱۰ (منسوب به خط امام علی علیه السلام)؛ حراج کریستیز، ۱۴ اکتبر ۲۰۰۳، کالای ش ۱۰؛ حراج کریستیز ۲۰۰۰، کالای ش ۳الف؛ حراج کریستیز، ۲۸ آوریل ۱۹۹۸، کالای ش ۱۱؛ حراج کریستیز، ۱۳ اکتبر ۱۹۹۸، کالای ش ۲۵؛ حراج کریستیز، ۲۳ و ۲۵ آوریل ۱۹۹۱، کالای ش ۵۸؛ حراج کریستیز، ۸ و ۱۰ اکتبر ۱۹۹۱، کالای ش ۷۲؛ حراج کریستیز، ۱۱ اکتبر ۱۹۸۹، کالای ش ۵۲؛ حراج کریستیز، ۱۰ اکتبر ۱۹۸۹، کالای ش ۳۰۴؛ حراج کریستیز، ۱۲ آوریل ۱۹۸۸، کالای ش ۶۳؛ حراج کریستیز، ۲۴ نوامبر ۱۹۸۷، کالای ش ۶۱؛ حراج کریستیز، ۱۶ جون ۱۹۸۷، کالای ش ۷۷؛ حراج کریستیز، ۱۱ جون ۱۹۸۶، کالای ش ۶۳؛ حراج کریستیز، ۴ جولای ۱۹۸۵، کالای ش ۷۱ و ۷۲؛ حراج کریستیز، ۲۲ و ۲۳ نوامبر ۱۹۸۴، کالای ش ۱۱۵؛ حراج کریستیز، ۵ می ۱۹۷۷، کالای ش ۴ و ۵؛ حراج ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۸۴، کالای ش ۲۲۱؛ حراج ساتبیز، ۱۵ و ۱۶ آوریل ۱۹۸۵، کالای ش ۶۳؛ حراج ساتبیز، ۲۵ جون ۱۹۸۵، کالای ش ۱۲ و ۱۳؛ حراج ساتبیز، ۱۳ اکتبر ۱۹۸۹، کالای ش ۸۰؛ حراج ساتبیز، ۱۹ اکتبر ۱۹۹۴، کالای ش ۱۱؛ حراج ساتبیز، ۱۸ اکتبر ۱۹۹۵، کالاش ش ۱۷ و ۲۱؛ حراج ساتبیز، ۲۶ آوریل ۱۹۹۵، کالای ش ۱۲؛ حراج ساتبیز، ۱۶ اکتبر ۱۹۹۶، کالای ش ۱۴؛ حراج ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۹۸، ش ۶؛ حراج ساتبیز، ۱۸ اکتبر ۲۰۰۱، کالای ش ۲ و ۲۲ و ۲۳؛ حراج ساتبیز، ۶ اکتبر ۲۰۱۰، کالای ش ۱۲؛ حراج ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۱، کالای ش ۵۵ و ۵۸؛ حراج ساتبیز، ۶ آوریل ۲۰۱۱، کالای ش ۱۷۷ و ۱۷۸؛ حراج ساتبیز، حراج ساتبیز، ۱ می ۲۰۱۹، کالای ش ۸ و ۱۱؛ حراج بنهامز، ۲۴ آوریل ۲۰۱۸، کالای ش ۳؛ حراج پی‌یر برگ، ۲۷-۲۸ آوریل ۲۰۰۷، کالای ش ۱۰۴؛ حراج پی‌یر برگ، ۳۰ نوامبر ۲۰۰۷، کالای ش ۲۰۸.

از میان بیش از پانصد نسخه قرآنی به خط کوفی نسخ (کوفی سبک جدید یا کوفی مشرقی متأخر) در سده‌های پنجم و ششم هجری که اکنون در کتابخانه‌های ایران و جهان می‌توان یافت، من تاکنون چهار قرآن (در نجف و تهران) با همین سبک از کوفی نسخ متأخر یافته‌ام که از حیث تراش و کشیدگی حروف، سبک و گردش قلم، شباهت‌هایی با خط به کاررفته در نسخه ۴۴ در نجف (با کتابت محمد الزنجانی در سال ۵۳۱ ق) دارند:

نخست: نسخه قرآن ش ۳۳۸ در کتابخانه حرم علوی علیه السلام به کتابت و تذهیب زید بن الرضا بن زید بن علی بن هرون بن الحسین بن هرون بن محمد بن القاسم بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب در سال ۴۳۲ یا ۵۳۲ هجری (عدد صدگان مخدوش است) که سی برگ آن، از جمله انجامه پایانی اش در حراج کریستیز لندن (۲۶ آوریل ۲۰۰۵) فروخته شده است (نک. تصاویر ش ۲۴ و ۲۵ و کاتالوگ حراج کریستیز، ص ۱۲-۱۳).

دوم: نسخه قرآن ش ۵۰۲ در کتابخانه حرم علوی علیه السلام در نجف است به تاریخ کتابت ۵۳۸ هجری به خط و تذهیب یوسف بن ابی عبدالله بن علی اللانیزی الورّاق (نک: تصویر ش ۲۶). این نسخه را که در آغاز تمام سوره‌هایش، توضیحی کوتاه در معرفی سوره، تعداد آیات، کلمات و حروف و فضل قرائت آن به فارسی آمده است، فضل بن الحسن الحلّی در سال ۷۸۷ هجری بر حرم امام علی علیه السلام وقف کرده است.

سوم: نسخه قرآن ش ۴۰۴ در کتابخانه حرم علوی علیه السلام است که کتابت آن را علی بن عبدالرحمن بن محمد در ذوالحجّه سال ۵۲۲ هجری به پایان برده است (نک: تصویر ش ۳۰). این اثر نیز از قرن‌ها پیش بر حرم امام علی علیه السلام در نجف وقف شده و در برگ‌های آغاز و پایان آن چندین یادداشت تاریخی ثبت شده است. از جمله آنکه در جمادی الاخر سال ۹۱۱ هجری، فردی به نام محمد بن الحاج عبدالقادر المعروف بابن الحاج عیسی الغبان؟ نوشته است که وی در ماه‌های متوالی بر باب امیر المومنین علیه السلام به قرائت این مصحف مداومت می‌ورزیده است.

چهارم: نسخه قرآن ش ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران، به تاریخ کتابت ۴۱۶ هجری، با کتابت ابومحمد جعفر بن علی بن جعفر الورّاق، و تذهیب ابونصر منصور المذهب، و اعراب گذاری بر اساس قرائات ابو عمرو و کسائی به دست محمد بن ابی زکریا (نک: تصویر ش ۲۸). و برای یک نمونه مشابه دیگر، نک: تصاویر قرآن فروخته شده در حراج کریستیز، لندن، ۱۰ اکتبر ۲۰۱۴، کالای شماره ۲۵۷. بدیهی است این شباهت‌ها به هیچ وجه تام و تمام نیست و کتابت محمد زنجانی را از حالت انحصار و یکتایی خارج نمی‌سازد.

نتیجه‌گیری

مجموعه عناصر هنری که در خط و کتابت منحصر به فرد، چینش صفحات، و تذهیب‌های بسیار پیچیده و هندسی در آغاز و انجام و میان نسخه قرآن ش ۴۴ در نجف اشرف به خط و تذهیب محمد الزنجانی در سال ۵۳۱ هجری می‌یابیم، ما را به این نتیجه می‌رساند که این کاتب ایرانی در قیاس با دیگر کاتبان و قرآن‌نویسان همعصر خود، فردی بسیار شاخص و سرآمد به‌شمار می‌آید، گویانکه شوربختانه وی تاکنون در میان چهره‌های مهم عرصه کتاب‌آرایی در سنت اسلامی قرون میانه همچنان گمنام مانده است. محمد الزنجانی کاتب و مذهبی معمولی نبوده است که تنها به تقلید کتابت استادان خود بپردازد، بلکه بی‌گمان استادی صاحب سبک، مبدع و ایده‌پرداز در تاریخ کتابت قرآن چونان ابن‌بواب، عثمان بن‌حسین و راق غزنوی و یاقوت مستعصمی بوده که جایگاه هنری‌اش در تاریخ کتابت قرآن و کتاب‌آرایی اسلامی، مجهول و مغفول مانده است. اثر مهم او سرآغاز دوره‌ای از قرآن‌نویسی منظم و باقاعده در تاریخ کتاب‌آرایی اسلامی شده است و پس از او، بسیاری از کاتبان قرآن، از این الگو برای تولید مصاحف هنری و قاعده‌مند استفاده کرده‌اند. شیوه تکامل یافته‌ای از این سبک کتابت را در آثار خطاطان معاصر ترک و سوری چون حامد الآمدی و عثمان طه می‌توان یافت.

تصویر ش ۲۳: آخرین صفحات مصحف زنجانی، همراه با انجامه کاتب

(نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

تصویر ش ۲۴: برگی از قرآن زید بن الرضا، مورخ ۴۳۲ ق (لندن: حراج کریستیز، ۲۶ آوریل ۲۰۰۵) مشابه با مصحف زنجانی از جهت نوع خط کوفی

وَمَا تَقُولُ إِلَّا حَقَّ قَوْلٍ لِّأَنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ
 تَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَسَيَرُّهُمْ وَهُمْ
 لَا يُعْلِمُونَ ۚ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ
 وَإِلَّا تَدْعُ إِلَى جَهَنَّمَ فَمَا تَدْعُو إِلَّا بِهَا
 وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا خُبْرًا كَثِيرًا حَقَّ قَوْلِهِ لَئِن
 دُعِيَ النَّاسُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ لَأَقْبِلَنَّ اللَّهُ الْفِتْنَةَ
 أَكْبَرُ ۖ هُنَّ أَمْوَالُهُمْ حَقَّتْ لَهُمْ بِهَا الْأُولَىٰ
 وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمَا يَدْرُوكُ الْإِنسَانُ
 حَقَّ نَفْسِهِ لِمَ كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَدِيرًا
 حَسْبُ الْعَمَلِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 آمَنُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ وَإِلَّا تَدْعُ إِلَىٰ
 جَهَنَّمَ فَمَا تَدْعُو إِلَّا بِهَا وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا
 خُبْرًا كَثِيرًا حَقَّ قَوْلِهِ لَئِن دُعِيَ النَّاسُ
 إِلَىٰ جَهَنَّمَ لَأَقْبِلَنَّ اللَّهُ الْفِتْنَةَ أَكْبَرُ
 ۖ هُنَّ أَمْوَالُهُمْ حَقَّتْ لَهُمْ بِهَا الْأُولَىٰ
 وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمَا يَدْرُوكُ
 الْإِنسَانُ حَقَّ نَفْسِهِ لِمَ كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ
 كَانَ غَدِيرًا حَسْبُ الْعَمَلِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَا
 أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ

تصویر ش ۲۵: برگی از قرآن زید بن الرضا، مورخ ۴۳۲ ق (لنجهف: کتابخانه حرم علوی الشیعی، ش ۳۳۸) مشابه با مصحف زنجانی از جهت نوع خط کوفی

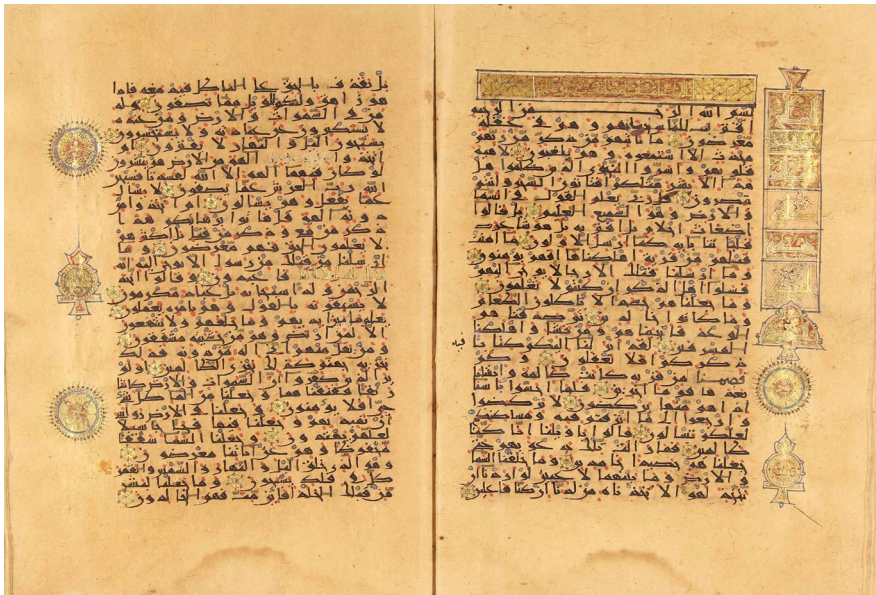
وَإِلَّا تَدْعُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ فَمَا تَدْعُو إِلَّا بِهَا
 وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا خُبْرًا كَثِيرًا حَقَّ قَوْلِهِ
 لَئِن دُعِيَ النَّاسُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ لَأَقْبِلَنَّ
 اللَّهُ الْفِتْنَةَ أَكْبَرُ ۖ هُنَّ أَمْوَالُهُمْ
 حَقَّتْ لَهُمْ بِهَا الْأُولَىٰ وَلَهُمْ فِيهَا
 مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمَا يَدْرُوكُ الْإِنسَانُ
 حَقَّ نَفْسِهِ لِمَ كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ كَانَ
 غَدِيرًا حَسْبُ الْعَمَلِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَا
 أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ
 وَإِلَّا تَدْعُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ فَمَا تَدْعُو إِلَّا
 بِهَا وَتُؤْتَىٰ مِنْهَا خُبْرًا كَثِيرًا حَقَّ
 قَوْلِهِ لَئِن دُعِيَ النَّاسُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ
 لَأَقْبِلَنَّ اللَّهُ الْفِتْنَةَ أَكْبَرُ ۖ هُنَّ
 أَمْوَالُهُمْ حَقَّتْ لَهُمْ بِهَا الْأُولَىٰ
 وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمَا
 يَدْرُوكُ الْإِنسَانُ حَقَّ نَفْسِهِ لِمَ
 كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَدِيرًا حَسْبُ
 الْعَمَلِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 آمَنُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ وَإِلَّا تَدْعُ
 إِلَىٰ جَهَنَّمَ فَمَا تَدْعُو إِلَّا بِهَا وَتُؤْتَىٰ
 مِنْهَا خُبْرًا كَثِيرًا حَقَّ قَوْلِهِ لَئِن
 دُعِيَ النَّاسُ إِلَىٰ جَهَنَّمَ لَأَقْبِلَنَّ
 اللَّهُ الْفِتْنَةَ أَكْبَرُ ۖ هُنَّ أَمْوَالُهُمْ
 حَقَّتْ لَهُمْ بِهَا الْأُولَىٰ وَلَهُمْ فِيهَا
 مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمَا يَدْرُوكُ الْإِنسَانُ
 حَقَّ نَفْسِهِ لِمَ كَسَبَتْ ۖ إِنَّ اللَّهَ كَانَ
 غَدِيرًا حَسْبُ الْعَمَلِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ يَا
 أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ

تصویر ش ۲۶: مصحف لانیزی وراق؛ به خط و تذهیب یوسف بن ابی عبدالله بن علی اللانیزی الوراق، مورخ ۵۳۸ ق (نجف: کتابخانه حرم علوی علیه السلام، ش ۵۰۲)، مشابه با مصحف زنجانی از جهت نوع خط کوفی

تصویر ش ۲۷: مصحف علی بن عبدالرحمن بن محمد، مورخ ۵۲۲ ق (نجف: کتابخانه حرم علوی علیه السلام، ش ۴۰۴)، مشابه با مصحف زنجانی از جهت نوع خط کوفی

تصویر ش ۲۸: مصحف ناصرالدین الحسينی الناسب وقف سال ۵۹۰ ق (مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن ش ۲۲۲۴) مشابه با مصحف زنجانی از جهت صفحه بندی، سطر بندی و قواعد نگارش

تصویر ش ۲۹: مصحف زرین قلم به خط عبدالرحمن بن ابی بکر بن عبدالرحمن الخطیب الملکی، معروف به «زرین قلم»، مورخ ۵۸۲ ق (دابلین: کتابخانه چستریتی، ش 1438. Is). مشابه با مصحف زنجانی از جهت صفحه بندی، سطر بندی و قواعد نگارش [تصویر برگرفته از کتاب The Art of the Qur'an, p. 82]

تصویر ش ۳۰: مصحف ابو محمد جعفر بن علی بن جعفر الوراق با تذهیب محمد بن ابی زکریا، مورخ ۴۱۶ ق (تهران: موزه ملی ایران، ش ۳۶۱۰)، مشابه با مصحف زنجانی از جهت نوع خط

تصویر ش ۳۱: مصحف محمد بن احمد المعروف بالجلی البرینی؟ با تذهیب عبدالرحمن بن محمد المعروف بابی طالب الصوفی (نجف: کتابخانه حرم علوی علیه السلام، ش ۲۹۰)، مشابه با مصحف زنجانی از حیث تقسیم دوپاره قرآن

فهرست منابع

۱. قرآن کریم، با کتابت محمد الزنجانی، نسخه مورخ ۵۳۱ هجری، نجف، کتابخانه حرم علوی علیه السلام، شماره مسلسل ۴۴؛ شماره ثبت ۱/۳/۴۴.
۲. قرآن کریم، با کتابت محمد الزنجانی، نسخه مورخ ۵۳۱ هجری، ۸ برگ در موزه متروپلیتن، به شماره‌های 1996.238 و 1996.294.
۳. قرآن کریم، نسخه وقف شده امیر سیداجل ناصرالدین ظهیرالاسلام کریم الطرفین الحسینی الناسب در ۵۹۰ هجری، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۴.
۴. قرآن کریم، با کتابت عبدالرحمن بن ابی بکر بن عبدالرحمن الخطیب الملکی معروف به «زّین قلم»، مورخ سال ۵۸۲ هجری، کتابخانه چستریبتی (دابلین)، شماره Is1438.
۵. قرآن کریم، با کتابت و تذهیب زید بن الرضا... بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب، نسخه مورخ ۴۳۲ یا ۵۳۲ هجری، نجف، کتابخانه حرم علوی، شماره مسلسل ۳۳۸؛ شماره ثبت ۵/۲/۳۹۶.
۶. قرآن کریم، با کتابت و تذهیب یوسف بن ابی عبدالله بن علی اللانیزی الورّاق، نسخه مورخ ۵۳۸ هجری، نجف، کتابخانه حرم علوی علیه السلام، شماره مسلسل ۵۰۲؛ شماره ثبت ۶/۴/۵۰۲.
۷. قرآن کریم، با کتابت عبدالرحمن بن محمد بن احمد، نسخه مورخ ۵۲۲ هجری، کتابخانه حرم علوی علیه السلام، شماره مسلسل ۴۰۴؛ شماره پیاپی ۵/۲/۳۸۴.
۸. قرآن کریم، با کتابت محمد بن احمد المعروف بالجلی البرینی؟ و تذهیب عبدالرحمن بن محمد المعروف بابی طالب الصوفی، نسخه قرن ششم، کتابخانه حرم علوی علیه السلام، شماره مسلسل ۲۹۰؛ شماره ثبت ۳/۵/۲۵۸.
۹. قرآن کریم، با کتابت ابو محمد جعفر بن علی بن جعفر الورّاق، و تذهیب ابونصر منصور المذهب، نسخه مورخ ۴۱۶ هجری، موزه ملی ایران (تهران)، ش ۳۶۱۰.
۱۰. حدادی، ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد (۱۳۹۰)، المجلد الثامن من معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر، کتابت و تذهیب از عثمان بن حسین وراق غزنوی (در سال ۴۸۴ ق)، نسخه برگردان با مقدمه سید محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و کاخ موزه توپقاپی (استانبول).
۱۱. الحسانی، حسین جهاد (۲۰۱۴/۱۴۳۵)، فهرس المصاحف المنخطوطه فی خزانه العتبة العلویة المقدسة، نجف: مکتبة الامام امیرالمومنین العامة، مرکز الامیر لاهیات التراث الاسلامی.
۱۲. دروش، فرانسوا (۱۳۷۹)، سبک عباسی: قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری، ترجمه پیام بهتاش،

تهران: کارنگ.

۱۳. دروش، فرانسوا (۱۳۹۴)، قرآن‌های عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف، ترجمه مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، تهران: هرمس.
۱۴. السجستانی، ابن ابی داود (۲۰۰۲/۱۴۲۳)، کتاب المصاحف، تحقیق محب‌الدین عبدالسبحان واعظ، بیروت: دار البشائر الإسلامية.
۱۵. السخاوی، علم‌الدین (۱۹۸۷/۱۴۰۸)، جمال القراء وکمال الإقراء، تحقیق علی حسین البواب، مکه: مكتبة التراث.
۱۶. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۶)، «قرآن منسوب به خط امام رضا^{علیه السلام} در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن: مقایسه‌ای میان نسخه ۱۵۸۶ و نسخه ۴۳۵۴ و چند برگه قرآنی در حراج‌های لندن» آینه میراث، ش ۶۰، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۳۱-۷۰.
۱۷. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۶) «کهن‌ترین مکتوب تاریخ‌دار فارسی: دست‌نوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، ش ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۹-۲۶.
۱۸. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۷)، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۲)». فأصَدَّقَ وَ أَكُنُّ/ فَأَصَدَّقَ وَ أَكُونُ (منافقون، ۱۰): بازتاب قرائت ابوعمر و در نسخه‌های کهن قرآنی، قرون چهارم تا دوازدهم هجری»، آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۵/ شماره پیاپی ۱۷۳، آذر و دی ۱۳۹۷، ص ۱۰۷-۱۲۰.
۱۹. کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۷)، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۳)». قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران، پاره‌های مفقود، و نسخه‌های مشابه با آن»، آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۶/ شماره پیاپی ۱۷۴، بهمن و اسفند ۱۳۹۷، ص ۱۴۱-۱۵۴.
۲۰. لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد فیومی بیدهندی، تهران: گروس.

21. Broug, Eric (2013), *Islamic Geometric Design*, London: Thames & Hudson.

22. *Christie's: Islamic Arts and Manuscripts*, London, Tuesday, April 26, 2005.

23. *Christie's: Arts & Textiles of the Islamic & Indian Worlds*, London, South Kensington, Friday, 10 October 2014.

24. Karimi-Nia, Morteza (2019), "A New Document in the Early History of the Qur'an: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'an in Ibn Mas'ūd's Arrangement of Sura ", in *Journal of Islamic Manuscripts*, forthcoming (2019).

25. Wright, Elaine (2009), *Islam: Faith, Art, Culture: Manuscripts of the Chester Beatty Library*, London & New York: Scala.

مصحف محمد الزنجاني، الفن الإيراني بالخط الكوفي من سنة ٥٣١ هـ:
المخطوط برقم ٤٤ في مكتبة العتبة العلوية في النجف الاشرف، مع بعض أوراقها
الموجودة في متحف المتروبوليتان للفنون / مرتضى كريمي نيا

خلاصة: تتناول هذه المقالة دراسة للمخطوطة القرآنية رقم ٤٤ في «الخزانة
الغروية»/ مكتبة الروضة الحيدرية في العتبة العلوية المقدسة في النجف الاشرف،
بخط محمد الزنجاني يرجع تاريخها إلى سنة ٥٣١ هـ، واحدة من روائع المخطوطات
القرآنية بالخط الكوفي وبجودة عالية في التنظيم؛ حيث يحتفظ متحف المتروبوليتان

بالأوراق الثماني المنفصلة منها والتي تحتوي على خاتمة المخطوطة، رقم الكاتب وبعض أوراقها المذهبة. ويحتمل أن تكون الأوراق المذكورة انتزعت من المخطوطة الأصلية في تسعينيات القرن الماضي أيام نظام صدام حسين، ووصلت في عام ١٩٩٦ م إلى متحف المتروبوليتان للفنون في نيويورك بالولايات المتحدة.

فمن جملة خصائص هذه المخطوطة المهمة: أنها كتبت بالخط النسخ الكوفي (الكوفي بالأسلوب الجديد أو الكوفي الشرقي)؛ تنتهي كل صفحة منها بنهاية الآية ولا تتعداها إلى صفحة أخرى؛ تم كتابة كل جزء من القرآن في سبعة أوراق فقط؛ يبدأ الجزء من أول الصفحة وينتهي في أسفل الصفحة بعد سبعة أوراق؛ القراءة التي استند إليها الكاتب في النسخة قريبة من قراءة أبي عمرو البصري؛ والمخطوط لا يتطابق مع الأنظمة السبعة لعد الآيات؛ وقد سميت فيها بعض السور باسماء غير اسمائها المتداولة، وإن الرسم أو هجاء المصحف في هذا المخطوط القرآني قياسي، فلا يتطابق مع الرسم العثماني.

من الخصوصيات الفنية للمخطوطة يمكننا الإشارة إلى التذهيب الهندسي والمعقد للغاية، استخدام القلم الذهبي في كتابة بعض العبارات والكلمات القرآنية الخاصة، والافتتاحيات الرائعة الجمال للسور بزخارف هندسية مع الطرة وتصاميم الأرابسك المتشابكة. وقد تم رسم علامات الآيات بشكل دائرة مثمانية الاضلاع، ورسمت دلالات التعشير والتخميس على شكل طرة (شمسة) ونقوش لوزية، ورسم علامات للأسباع ونصف السبع، وعلامة مخصوصة للسجدة. وأما بداية كل جزء من الأجزاء الثلاثين فقد رسمت فيها نجومات مختلفة الاضلاع كنجمة مثمانية وأخرى سداسية والتي تعرف بنجمة داود، وهما من الأشكال الهندسية الرائجة في التذهيب الاسلامي. أورد كاتب المخطوطة (محمد الزنجاني) في نهاية مصحفه قواعده في تدوين هذا المصحف الفني، في ٣٣ بندا بالفارسية والعربية.

إن خصوصيات الخط والتذهيب الفني والفريد من نوعه للمخطوطة تشير إلى أن الكاتب المذهّب كان استاذاً ماهراً، صاحب أسلوب ومبدعاً ومبتكراً، وكان يتمتع بذهن رياضي ومعماري، حيث خطّ المصحف بشكل بالغ الدقة من خلال اعتماد الحسابات الرياضية، واستخدم العناصر الهندسية وسيقان الأزهار والأشجار في كافة تزويقاته الذهبية. وورد الإشارة في الختام إلى بعض مصاحف مشابهة بالخط الكوفي، مضبوطة النسق وقواعد الكتابة؛ حيث يختم صفحاتها بانتهاء الآيات، ولكل جزء من المصحف عدد محدد من الصفحات لا يتجاوزه.

الكلمات المفتاحية: كتابة القرآن الكوفي، مصحف الزنجاني، محمد الزنجاني (القرن السادس الهجري)، الخط القرآني، خط النسخ الكوفي، الخط الكوفي بالأسلوب الجديد، الخط الكوفي الشرقي، مكتبة العتبة العلوية المقدسة في النجف الاشرف، الخزانة الغروية، مكتبة الروضة الحيدرية، متحف المتروبوليتان للفنون بنيويورك، كتابة القرآن بنظم وقاعدة، المخطوطات القرآنية المنتظمة، كتابة المصاحف في ايران.

Morteza Karimi-Nia

- **Al-Zanjānī's Qur'ān, Iranian Masterpiece in Kufic script from 531/1137: MS 44 in *Al-Khizānat al-Gharawiyya* (Imām Alī's Shrine) in Najaf, and its Isolated Leaves in the Metropolitan Museum of Art**

The Qur'ānic codex, MS 44 in *Al-Khizānat al-Gharawiyya* (Imām Alī's Shrine) in Najaf, copied by Muḥammad al-Zanjānī in 531/1137, is one of the masterpieces of Qur'ān inscription in the Kufic script. Missing are eight illuminated leaves from the beginning and end of the manuscript, including the colophon. Those leaves were probably taken out of the library in the 1990s during the rule of Saddam Hussein, and have been kept at the Metropolitan Museum of Art since 1996.

Some key features of the manuscript are: transcribing in a kind of the Kūfic script which may be called *kūfi-naskbī* (New Style of Eastern Kūfic), ending each -27lines page with the conclusion of a verse, covering each of the 30 parts (*juz'*) of the Qur'ānic text in seven leaves, beginning every part at the beginning of the page and ending it at the bottom of the page, the closeness of the reading to that of Abū 'Amr al-Baṣrī, its departure from the seven well-known systems of numbering the verses, the naming of some *sūras* in ways different from the common nomenclature, the use of ordinary standard Arabic orthography, and avoidance of the Uthmānic pattern.

The artistic features of this manuscript include: very sophisticated and

geometrical illuminations, the use of golden ink in transcribing of certain Qur'ānic terms and phrases, beautiful geometric and bold embellishments and elaborate Islamic motifs at the head of each *sūra*, verse-ending signs in the form of golden octagons, use of decorated almond-shaped motifs for signs used to mark clusters of five and ten verses, markers of each of the seven subsections of the Qur'ān (*sub'*) and of their half-parts (*niṣf sub'*), markers of the places for prostration (*sajda*), markers of the beginnings of each *juz'*, and the use of the star of David along with the eight-pointed stars, both of which are common elements in old Islamic decoration. At the end of the codex, the scribe has described in both Persian and Arabic his 33 rules in transcribing this Qur'an.

The features of calligraphy and artistic illumination of the manuscript show that the scribe-illuminator was master of style, original and imaginative person with a mathematical and geometric bent of mind. He carried out his work with precise mathematical calculations, and used in the illuminations almost all elements of geometric and floral decorations. At the end of the article, mention is made of a number of other Qur'an codices similar in respect of Kufic script and systematic *muṣḥaf* writing, all of which end their pages with verse endings and cover each part (*juz'*) of the Qur'an in a specific number of leaves.

Keywords: Copying of Kūfic Qur'āns, Qur'ān of al-Zanjānī, Muḥammad al-Zanjānī (6th/12th Century), Qur'ānic orthography, New Style Kūfic, Modern Kūfic, *al-Khizānat al-Gharawiyya*, *Maktaba al-Rawḍa al-Ḥaydariyya*, Library of Imām Alī's Shrine (Najaf), Metropolitan Museum of Art, systematic *muṣḥaf* writing, Iranian Qur'ān transcribing.